

ઓપિનિયન

યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ્।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 13 • પ્રકરણ : 11 • સર્જન અંક : 155

26 ફેબ્રુઆરી 2008

વાર્ષિક લલાજમ : £25 / £40

શોષણમૂલક ચારિત્ર્ય ને મિથ્યાભિમાની હીણપતનો ચકરાવો !

○ કુમાર વિસ્મય આનંદ

આફ્રિકા ખંડના ઈસ્ટ આફ્રિકન દેશ કેન્યામાં રાજકીય યુદ્ધ ફાટી નીકળતા તેમાં ભોગ બનનારામાં એશિયન ભારતીય ગુજરાતીઓ મોખરે રહ્યા છે, એ સમાચાર વાંચતા જ એક ગુજરાતી ભારતીય એશિયન તરીકે આ લખનાર આત્મનિરીક્ષણમાં સરી પડ્યો. મારા ચિત્તમાં એક જ યક્ષ પ્રશ્ન પડઘાયા કરે છે : 'શા માટે ગુજરાતીઓને આફ્રિકન પ્રજા ધિક્કારે છે ? ભગારે છે ?'

આ લખનાર એવું પ્રામાણિકપણે માને છે કે એનો દૈહિક જન્મ ભલે એનાં માબાપે આપ્યો, પરંતુ એનો એક સ્વનામધન્ય સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકેનો જન્મ તો મહર્ષિ માર્ક્સ, મહાત્મા ગાંધી અને વિદ્રોહી કાંતદષ્ટા આંબેડકરની વિચારધારા અને ક્રાંતિની કૂખેથી જ થયો છે. વળી, મારા આર્થિક - સામાજિક સુખ અને સમાનતાનો જે ઈતિહાસ સર્જ્યો છે, તેમાંનું મહત્ત્વનું કોઈ પરિબળ હોય, તો તે મારા બાપકાકાઓએ ભારતીય સંસ્કૃતિની આત્મઘાતી વર્ણવ્યવસ્થાવાદી સમાજ વ્યવસ્થામાંથી આફ્રિકા ખંડના અંગ્રેજશાસિત કેન્યામાં કરેલી સમજણપૂર્વકની હિજરત પણ છે !

ભારતવર્ષની રાજકીય ગુલામીથી અને વર્ણવ્યવસ્થાવાદી સામાજિક ગુલામીમાંથી મુક્ત થયેલી ગુલામીની માનસિકતાવાળી પ્રજા આફ્રિકા ખંડનાં મૂળનિવાસી ગુલામોના શોષણમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય એ પ્રતિશોધનો કૂર નિયમ જ છે.

હું ભારતમાં જન્મ્યો અને ભારતમાં આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય અધિકારો પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થયો છું તેમાં માર્ક્સ, ગાંધી, આંબેડકરનો જેટલો ફાળો છે તેની સાથે મારા બાપકાકાઓએ અને મારા પરિવારે આફ્રિકન કેન્યાની કાળી કોમ(નિગ્રો)ના કરેલા આર્થિક, સામાજિક શોષણનો પણ મહત્ત્વનો ફાળો છે. અને મારાં રક્તમાંસ અને હાડમાંથી તથા મારી અસ્મિતામાંથી સતત ભારતીય શ્રમિકો અને આફ્રિકન કાળી કોમ(નિગ્રો)ના શોષણમૂલક પરસેવાની ગંધ સતાવ્યા કરે છે.

વર્ષ ૨૦૦૨માં યુનો દ્વારા આયોજિત વંશવાદ વિરુદ્ધની વૈશ્વિક પરિષદનું આયોજન દક્ષિણ આફ્રિકાના ડરબનમાં થયું હતું. આ પરિષદમાં ભારતવર્ષમાં જ્ઞાતિવાદ આધારિત યતા શોષણ, ઉપેક્ષા અને અસ્પૃશ્યતાની અભિવ્યક્તિ માટે ગુજરાતના ૨૦થી વધુ પ્રતિનિધિ મંડળના એક સભ્ય તરીકે ભાગીદાર બનવાનું થયું હતું.

ડરબન પહોંચ્યા પછી જુદી જુદી સંવાદ સભાઓમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે પ્રવેશપત્ર લેવા માટે ચારેક કલાક લાઈનમાં ઊભા રહેવું પડ્યું હતું. મારી સાથે આગલા ક્રમે જ એક આફ્રિકન યુવતી લાઈનમાં ઊભી હતી. ચાર કલાકના સાંનિધ્યે એના મનોજગતમાં ઊતરવાની મને તક સાંપડી !

'કેમ છે ?' —ના ક્ષેમકુશળ પૂછ્યા બાદ મારાથી પૂછાઈ ગયું કે, 'બહેન, તારો ગાંધીજી અને ભારતીયો વિશેનો શું અભિપ્રાય છે ?' ગાંધીજીનું નામ કાને પડતાં જ એ આફ્રિકન કાળી (નિગ્રો) યુવતી બોલી ઊઠી, 'ઓહ ! ગાંધી ... ગાંધી તો અમારો ભગવાન છે, બીજો જિસસ છે ... એ માત્ર તમારો નહીં પણ અમારો પણ

મુક્તિદાતા છે. ... અમે આફ્રિકનો ૨જ ઓક્ટોબર અને ૩૦મી જાન્યુઆરી ઊજવીએ છીએ ! ... પરંતુ તમે ? તમે ભારતીયો તો અમારા આર્થિક, સામાજિક અને જાતીય (સેક્સ્યુઅલ) શોષણખોરો છો !'

આફ્રિકન યુવતીનો ગાંધી વિશેનો પ્રતિભાવ સાંભળતાં ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે હું જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિના મિથ્યાભિમાનની હવામાં ઊડવા માંડ્યો ન માંડ્યો ત્યાં જ ભારતીય પ્રજા વિશેના એ જ આફ્રિકન યુવતીના ઠંડી તાકાત સાથેના નિર્ભયતાપૂર્ણ પ્રતિભાવથી હું ક્ષુબ્ધ થઈને ધરતી ખોતરતો થઈ ગયો કે હવે ધરતી માર્ગ આપે તો સારુ.

નિવેદન

આપણા અગ્રગણ્ય વિચારપત્ર, "નિરીક્ષક"ના ૧ ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૮ના અંકમાં પ્રગટ થયેલો આ લેખ, અહીં સદ્ભાવસહ ઊતારીએ છીએ. લેખમાંના કેટલાક અંશો મોટા અને / અથવા ત્રાંસા ટાઈપમાં મૂકવાની છૂટ પણ લીધી છે. લેખકે અહીં આપણે માટે અંક નહીં અનેક સવાલો જોગવી આપ્યા છે. એ દરેક સવાલનો ઉકેલ મેળવવા આપણને પારાવાર બળ મળજે ને તપ ફળજે.

દરમિયાન, 'હેડ(ઢ)', 'ભંગિયા' જેવા શબ્દો હવે રાજકીય ઉત્થાનને કારણે અલોપ થયા. 'હરિજન' શબ્દને અપનાવાયો. સામાજિક, રાજકીય ઉત્થાનને કારણે એની જગ્યાએ હવે 'દલિત' શબ્દનો વપરાશ વધ્યો છે. બસ, એવા જ કોઈક કારણોસર, આ 'નિગ્રો' શબ્દ, હબશી કે સીદી માટે વપરાતો હોવા છતાં, રાજકીય શિષ્ટચારવાળી શુદ્ધતા અનુસાર, બરાબર શબ્દ લેખાતો નથી. ઉત્તર અમેરિકામાં તો તે શબ્દ વળી સરિયામ માનભંગનો ઘોતક લેખાતો રહ્યો છે. આ અને આવા માનભંગના શબ્દોવાળાં પુસ્તકોને, વિલાયતના ગંથપાલો, પુસ્તકાલયમાંથી ય જાકારો આપે છે. આથી, જ્યાં જ્યાં તે શબ્દ આ લેખમાં ઉપયોગમાં લેવાયો છે, ત્યાં ત્યાં, તેની જોડાજોડ, કાળી કોમ મૂકીને જરૂરી ફેરફાર કર્યો છે. 'નિગ્રો' શબ્દ કૌંસમાં રહેવા દીધો છે.

— તંત્રી

પરંતુ આ ક્યાં ભારતવર્ષની ધરતી હતી કે જે મારા છોભીલા અને અપમાનિત થયેલા ગુજરાતી ભારતીયને મોં છૂપાવવા માર્ગ આપવાની હતી ! આ તો દક્ષિણ આફ્રિકાના ડરબનની ધરતી હતી જે મને પોકારી પોકારીને કહેતી હતી કે સીધો ઊભો રહે ! ... મારી આત્મજા કાળી કોમની (નિગ્રો) દીકરીએ જે કહ્યું છે તેને આત્મસાત કર ! અને તારા ગુજરાતીપણાનું, તારી ભારતીયતાનું, તારા સાંસ્કૃતિક મિથ્યાભિમાનનું વિશ્લેષણ કર ! ... હું શૂન્યમનસ્ક થઈ ગયો એ આફ્રિકન કાળી (નિગ્રો) યુવતી સામે, અને આરોપીના કહેરામાં નતમસ્તકે ગુજરાતી - ભારતીય ગુનેગાર તરીકે અવાક બનીને ગુનાનો એકરાર કરતો રહ્યો !

મારી આ ગુનેગારી શૂન્યમનસ્કતા ગુજરાતી ભારતીય સંસ્કૃતિના આફ્રિકન પ્રજા પરના આર્થિક, સામાજિક અને જાતીય

ઓપિનિયન

- “ઓપિનિયન” ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- “ઓપિનિયન”ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- “ઓપિનિયન”માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- “ઓપિનિયન”નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લલાજમના દર

વાર્ષિક લલાજમ આ દેશ માટે £25 તેમ જ પરદેશ માટે £40 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા પ્રિન્ટ Parivaar Communicationsને મોકલવો.

લલાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

“ઓપિનિયન”

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY, Middlesex HA0 2JZ [U.K.]

Tel. : [+44] 020 - 8902 0993

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લલાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

Tel. : [022] 2386 2843

Fax : [022] 2826 1155/1166

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 2,000ની રકમ. Vipool Kalyani ને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name : .....

Address : .....

Post Code : .....

Telephone : .....

e.mail : .....

Subscription : £25 / £40

Date : .....

(સેક્સ્યુઅલ) શોષણના સાક્ષાત્કારને ઘનીભૂત કરે ત્યાં તો પંદરેક દિવસ પહેલાંનો જ ભારતવર્ષની ધરતી પર ભજવાયેલો એક એપિસોડ મનઃચક્ષુ સામે સાક્ષાત્ થયો.

ગાંધીના ગુજરાતને રામજન્મભૂમિ વિવાદના ષડયંત્ર સાથે સાથે જ ‘સંઘપરિવારની પ્રયોગશાળા’ બનાવવાનું યુદ્ધને ધોરણે પ્રશિક્ષણ થઈ રહ્યું હતું. આ પ્રશિક્ષણથી ભોળવાયેલા ગુજરાતી પ્રજાના મહાજનો, મધ્યમવર્ગીય માનસિકતાવાળા નવ્ય સાંમતો, સ્થાપિત વર્ગો અને મધ્યમવર્ગીય માનસિકતાને લાડ લડાવતા લોકપ્રિય ગુજરાતી સાહિત્યકારો / પત્રકારો દિવસરાત એક રીને ગુજરાતની અસ્મિતા (ભસ્મિતા ?), ગુજરાતનું ગૌરવ, હિંદુત્વની અસ્મિતાના નામે ધાર્મિક ધુવીકરણ, વિધર્મ ધિક્કારવાદ અને સ્થાપિત જાતિવાદને વકરાવી રહ્યા હતા તો બીજી બાજુ મહાત્મા ગાંધીને પ્રાકૃત કે પ્રશિષ્ટ (ક્લાસિકલ) ગાળો ભાંડી રહ્યા હતા.

આવા ભાવાવરણનો ભોગ બનેલો મારો કોળી પટેલ મિત્ર એક દિવસ મારી દુકાને આવ્યો. મને હસતા મોઢે અને હુંફળા હાથે મળે તે પહેલાં જ મારા માથે લટકતી ગાંધીની પ્રાર્થના મુદ્રાવાળી છબી જોઈને મારા પર ગુસ્સે થઈ ગયો અને મને લલકારતા કહેવા માંડ્યો ... ફેંકને આ ઝોસાને, એણે તો આપણા દેશની પત્તર ફાડી નાંખી છે ! એણે તને શું આપી દીધું છે કે એને માથે ટિંગાળીને બેસી ગયો છે ?

સંઘ પરિવારના, ભાજપના, ધાર્મિક ધુવીકરણના, વિધર્મી ધિક્કારવાદના, મોદીત્વના સામાજિક ન્યાયને મૂર્છિત કરવાનાં ધાવણ ધાવેલા મારા મિત્રના આકોશને હું પામી ગયો. મિત્ર ભ્રમણામાં પડી ગયો છે એટલું સમજી મેં એને સ્થિતપ્રજ્ઞતા સાથે શાંતિથી કહ્યું : જો ભાઈ, તને ગાંધી પ્રત્યે આટલો બધો આકોશ હોય તો તું મારે માથે લટકતી ગાંધીની છબીને તોડી નાંખ, ફોડી નાંખ કે દરિયામાં પધરાવી દે. મને એથી કોઈ ફરક પડતો નથી. ગાંધી તો મારા હૃદયમાં આસન જમાવી બેઠો છે ! ... તું મને પૂછે છે કે ગાંધીએ તને શું આપી દીધું છે ? પરંતુ ગાંધીએ તને શું આપ્યું છે તે તને ખબર છે ખરી ? ... તું એક કોળી પટેલનો દીકરો ... પાંચ હજાર વર્ષની વર્ણવ્યવસ્થાવાદી વેઠજન્ય ગુલામીને ફગાવીને એક સ્વતંત્ર નાગરિક ચેતના સાથે આજે તું ગાંધીને પડકારી રહ્યો છે એ તાકાત અને શૌર્ય તને કોઈએ આપ્યું હોય તો તે ગાંધીએ આપ્યું છે ! એક કોળીના દીકરાનું પટેલમાં સામાજિક રૂપાંતર કોઈએ કરી આપ્યું હોય તો તે ગાંધીના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામે કરી આપ્યું છે !

એક બાજુ ગુજરાતમાં અને ભારતવર્ષમાં આપણો ગાંધી વિશેનો ધિક્કારભાવ અને ગુજરાતીપણાનું, ભારતીયતાનું, હિંદુત્વનું અને સાંસ્કૃતિક ઉચ્ચતાનું મિથ્યાભિમાન તો બીજી બાજુ વિધભરમાં અને ખાસ કરીને આફ્રિકા ખંડમાં ગાંધીના વિભૂતિમત્વનો આદર અને આપણા

ગુજરાતીપણા, ભારતીયપણા, હિંદુત્વ અને સાંસ્કૃતિક મિથ્યાભિમાન વિશેની હીણપત ભરેલો અભિપ્રાય ! શું આ વિરોધાભાસમાં એક પ્રજા તરીકેનું આપણું શોષણમૂકત ચારિત્ર્ય ઉજાગર નથી થતું ?

દક્ષિણ આફ્રિકાથી દશ જ દિવસના પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ લંડનથી મારા મોટાભાઈ આવ્યા હતા. તેમને મેં ડરબનમાં કાળી કોમની (નિગ્રો) યુવતી સાથે થયેલી વાતચીત કહી બતાવી એટલે તેમણે કહ્યું, ‘ભાઈ, આ માત્ર ડરબન કે દક્ષિણ આફ્રિકાની નહીં સમગ્ર આફ્રિકા ખંડની વાસ્તવિકતા છે.’ ભાઈનો જન્મ ભારતમાં, પણ બાળપણ, યુવાની કેન્યામાં નાઈરોબી અને નકુરમાં ખીલેલાં એટલે કહે, ‘કેન્યામાં પણ આ જ આપણી ઓળખ છે. પેલી યુવતીએ જે તને કહ્યું છે તેની નીચે હું મારી પણ સહી કરી આપું છું.’

અમારો પાંચ કાકા અને બે ફોઈઓનો પરિવાર ૧૯૩૬-૩૮માં કેન્યામાં સ્થાયી થયેલો જે આજે દોઢસો વ્યક્તિઓનો પરિવાર થઈ જોમો કેન્યાટાના સમયમાં કેન્યાથી ઈંગ્લેન્ડમાં સ્થાયી થયો છે. આ લખનારનાં માબાપ અને પરિવાર દેશમાં સ્થાયી થયાં છે. હજી બે બહેનો (કાકાની દીકરીઓ) નાઈરોબીમાં રહે છે. અમે વારંવાર બન્ને બહેનોના પરિવારને કહીએ છીએ કે બહેન, જેનાં શોષણ પર આપણે નભતા હોઈએ તો તે જાગી જાય તે પહેલાં આપણે ખસી જવું જોઈએ ! પણ અમારા કુટુંબની સૌથી મોટી બહેન કહે છે : ‘ના - ભાઈ, ના ! હું કેન્યા છોડીને ન તો લંડન જાઉં કે ન તો ઈન્ડિયા આવું. કેન્યામાં હું ખાટલેથી પાટલે અને પાટલેથી ખાટલેનું સુખ ભોગવું છું. મારી તહેનાતમાં કાળિયાઓ (નિગ્રો = કાળી કોમ) ખડે પગે ઊભા હોય તે છોડીને મારે લંડન જઈને જાતે કામ કરવાનું ? એ મારાથી ન થાય ! હું તો કેન્યામાં જ રહીશ.’

બીજી બહેન પણ નાઈરોબીમાં જ રહે છે. ત્રણેક વખતના હુમલા પછીયે આ બહેન પણ લંડન જવા કે ભારત આવવા તૈયાર નથી. ઈંગ્લેન્ડનો પૈસો અને ભારતનું હવામાન તથા વેઠિયાઓ કેન્યામાં મળી રહે પછી શા માટે બીજે જવું ?

મારા દશ દિવસના દક્ષિણ આફ્રિકાના ડરબન રોકાણ દરમિયાન મારું હૃદય હુંમેશાં આફ્રિકન પ્રજાના અંતરમાં પરકાયા પ્રવેશ કરવા તરફડતું રહેતું. આપણી ગુજરાતી અસ્મિતાએ આ કાળી કોમની (નિગ્રો) પ્રજાને આર્થિક, સામાજિક અને જાતીય (સેક્સ્યુઅલ) રીતે ક્યાં ક્યાં અને કેવી કેવી રીતે અસરગ્રસ્ત કરી છે તે ઘા ઉપર મારે પ્રાયશ્ચિતનો શીળો લેપ કરવો હતો. જ્યાં કોઈ કાળી કોમનું માણસ (નિગ્રો) દેખાય ત્યાં મારી ભાંગીતૂટી અંગ્રેજી સાથે હું આફ્રિકન (નિગ્રો)ના અંતરમાં પ્રવેશવાની તક ઝડપી લેતો.

બપોરનું જમ્યા પછી ડરબનના ક્રિકેટ મેદાનની લોન પર વામકુક્ષી કરી રહ્યો હતો અને ત્યાં એક સફાઈ કરનારી કાળી કોમની (નિગ્રો)

યુવતી હાથમાં સાવરણી લઈને નજીક આવતી સંભળાઈ. જેવો અવાજ સંભળાયો તેવો સફાળો જાગીને એ યુવતી સાથે થોડી ક્ષણોમાં તો વાતો કરવા માંડ્યો : 'બહેન, તું અહીં કાયમી સફાઈ શ્રમિક છો?' તો કહે, 'ના! હું આ સંમેલન પૂરતી હંગામી સફાઈ કામદાર તરીકે કામ કરું છું.' 'બહેન, તમે લોકો બપોરે અને રાત્રે શું ખાવ છો ? બહેન, તારી રોજિંદી આવક કેટલી?'

મારા બંને પ્રશ્નો સાંભળી તે (નિગો) યુવતી આશ્ચર્યજનક રીતે મારી આંખોમાં આંખો પરોવીને જોવા માંડી. થોડીવારમાં તેની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકવા માંડ્યા ! હું છોભીતો પડી ગયો. મારાથી કશુંક અજુગતું પૂછાઈ ગયાનું દુઃખ થયું. ત્યાં તો તે આફ્રિકન યુવતી બોલી ઊઠી, 'તમે પહેલા ઈન્ડિયન છો કે જેણે મારા ભોજન અને મારા પગાર વિશે ચિંતા કરી !' મને મારી સંવેદના ઉપર આદર ઊપજે તે પહેલાં તો મને એક યક્ષપ્રશ્ન થયો. આપણી મહાન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં એવી તે કંઈ ખામી રહી ગઈ છે કે આપણે બીજી વ્યક્તિને આધ્યાત્મિક-ધાર્મિક બનાવી દેવા માટે, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દેવા માટે તૂટી પડીએ છીએ, પરંતુ બીજી વ્યક્તિ કે બીજી પ્રજાના રોટલા, ઓટલા જે આજીવિકા માટે નથી વિચારતા કે પૂછતા. ક્યાંથી પૂછીએ ? શ્રમિકોના આર્થિક-સામાજિક શોષણ અને અવમાનના પર મ્હોરેલી આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આપણને આવો સંસ્કાર ન પોષાય તે સ્વાભાવિક છે.

દશ દિવસના ડરબન રોકાણ દરમિયાન એક ગુજરાતી પ્રોફેસર સાથે મળવાનું થયું. ડરબન યુનિવર્સિટીમાં ઈન્ડિયન ફિલોસોફી ભણાવીને નિવૃત્ત થયેલા. એમના ઘરે જમવા નિમંત્રણ મળ્યું. સંમેલન સ્થળે લેવા માટે આવ્યા. એમના ઘરે પહોંચ્યા તો કમ્પાઉન્ડ વૉલથી દીવાનખંડમાં પ્રવેશતા પહેલાં પાંચ દરવાજાનાં તાળાં ખોલતાં અને બંધ કરતાં પ્રવેશ્યા. છેલ્લે દીવાનખંડને લોક કરી ઘરમાં બેઠા. થોડી વારમાં બીજા મહેમાન આવ્યા. તેમની પૂરી ચકાસણી કરી અમારી જેમ પ્રવેશ અપાયો. આટલી યુસ્ત વ્યવસ્થાનું કારણ જાણ્યું ત્યારે ખબર પડી કે સ્થાનિક કાળી કોમની (નિગો) પ્રજાના ભયથી બચવા માટેની આ એ સ્વૈચ્છિક જેલ જેવું ઘર બની ગયું છે.

જમતા પહેલાં આફ્રિકામાં ગુજરાતી ભારતીયો કેવી રીતે રહે છે તે નહીં, પરંતુ આફ્રિકાનો સાથે કેવી રીતે રહે છે તે જાણવા મેં પ્રોફેસર મિત્રને સવાલ કર્યો કે કામના સમય સિવાય તમે કેવી રીતે તમારો દિવસ પસાર કરો છો ? વીક એન્ડ કેવી રીતે ઊજવો છો ? મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપતાં કહ્યું કે દિવસ તો સ્વવિકાસમાં અને કૌટુંબિક વિકાસમાં ખર્ચાઈ જાય છે. જ્યારે વીક એન્ડમાં જ્ઞાતિના લોકો સાથે ગેટ ટુગેઠર અથવા તો સાંપ્રદાયિક સંતો, મંદિરો અને ઉત્સવોમાં પસાર થાય.

આ બે પ્રશ્નો પછી પૂછ્યું કે સ્થાનિક કાળી કોમની (નિગો) પ્રજા સાથે કોઈ

સહજીવનની પ્રવૃત્તિ ખરી ? તો તરત જ જાણે બિનજરૂરી પ્રશ્ન હોય તેમ 'એવું તો શક્ય જ નથી'નો વેદના કે આશ્ચર્ય વિનાનો સરળ એકાર. અમારી સાથે બંને મિત્રોનાં દીકરી-દીકરા હતાં. યુનિવર્સિટીમાં ભણતાં હતાં. તેમને કાળી કોમનાં (નિગો) મિત્રો વિશે પૂછ્યું તો તેમણે પણ મિત્રોનો દાયરો વિસ્તાર્યો ! એમને પણ કાળી કોમની (નિગો) પ્રજા સાથેના સહજીવન અંગેના પ્રશ્નો અપ્રસ્તુત લાગ્યા ! પ્રોફેસર મિત્રે તો કાળી કોમની (નિગો) પ્રજા સાથેના સહજીવન અંગે આવો કોઈ પ્રશ્ન 'આજ દિન સુધી કોઈએ પૂછ્યો નથી અને પોતાને પણ કોઈ દિવસ થયો નથી'નો એકાર કર્યો.

નારાયણભાઈ દેસાઈ ભલે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંચ પરથી 'ગિરાગુર્જરીને વિશ્વગુર્જરી' બનાવવાનું હિમ્મતભર્યું અરણ્ય રુદન કરે પરંતુ આપણે ગુજરાતીઓને તેની કશી જ તમા નથી ! ગિરાગુર્જરીને વિશ્વગુર્જરી બનાવ્યા વગર શોષણના નહોર અને જ્ઞાતિ સંપ્રદાયના કૂંડાળા સાથે જ ગુજરાતીઓ વિશ્વવ્યાપી બની ચૂક્યા છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યકારોના વિદેશનાં પ્રવાસવર્ણનો કે ગુજરાતી ધ.ધુ.પ.પૂ.ઓનાં ભાષણો સાંભળજો. એમાં તમને જે તે દેશની સ્થાનિક પ્રજાની કોઈ વાત જોવા સાંભળવા નહીં મળે. પરંતુ શોષણ નહોરો સાથે જ્ઞાતિ-સંપ્રદાયના કૂંડાળામાં સબડતા ગુજરાતી પરિવારોની મધ્યમવર્ગીય માનસિકતાનાં પ્રયંચોના વર્ણનો અને લીલાઓ જ વાંચવા-સાંભળવાં મળશે !

તમે ડરબનમાં દરિયાના બીચ પર લટાર મારવા જાવ તો તમને ગોરો યુવાન અને કાળી યુવતી કે કાળો યુવાન અને ગોરી યુવતીનાં યુગલો જોવા મળશે, પરંતુ આપણો બ્રાઉન ગુજરાતી યુવક કે યુવતી તો જ્ઞાતિ સંપ્રદાયના કૂવામાં જ ડૂબી મરેલા જોવા મળે.

જો આપણે પરાઈ ધરતી પર પરાઈ પ્રજા સાથે આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય સહજીવન રીતે જીવવા ન માંગતા હોઈએ તો પછી ઈદી અમીનના યુગાન્ડા, કેન્યા જ નહીં પરંતુ સમગ્ર આફ્રિકાખંડમાંથી હડેહડે થવાના છીએ.

ડરબનમાં સુરતના એક મિત્ર અમને ડરબન સહિત ત્રણ ચાર શહેરોમાં પોતાની ગાડીમાં ફરવા લઈ ગયા. થોડા થોડા અંતરે પોતાનાં મોટાં મોટાં શોપિંગ સેન્ટરો બતાવતા જાય. વચ્ચે એમને ખ્યાલ આવ્યો કે આટલી બધી સંપત્તિની માલિકી બતાવવાથી મહેમાનોને સંપત્તિના ઉપાર્જન બાબતે શંકા જશે એટલે એમણે સ્વગત જણાવ્યું, 'આમાંની મોટા ભાગની મિલકત ઈન્ડિયાના પૈસાથી જ વસાવેલી છે !' એમના આ બચાવનામાને અમે શાંતિથી સાંભળી લીધું ! એમની મિલકતો જોતાં જોતાં ગાંધીજીના ફિનિક્સ આશ્રમ પર પહોંચ્યા. આશ્રમનો મેનેજર સ્થાનિક કાળી કોમનો (નિગો) ! તેણે અમને ગાંધીજી પ્રત્યેના આદર અને ભક્તિ સાથે ગાંધીઆશ્રમ અને પ્રવૃત્તિનો

ખ્યાલ આપ્યો. વાતચીત ચાલતી હતી ત્યારે અમારા યજમાન અમારી સાથે ગુજરાતીમાં વાત કરી, મેનેજર વિશે નુકતેચીની કરતા હતા ત્યાં જ એ (નિગો) મેનેજરનો ગુસ્સો પ્રગટ્યો અને વાતચીત ગુજરાતીમાં ન કરતા અંગ્રેજીમાં કરવા જ આદેશ આપ્યો.

ગુજરાતી, ભારતીયની પ્રત્યેક હરકત પર કાળી કોમની (નિગોની) શંકાની નજર હોય છે. આવી પરિસ્થિતિનું સર્જન કાળી કોમ (નિગો) સાથેના આપણા વહેવારે કર્યું છે. મારા ગામમાં આફ્રિકાથી કાયમ માટે ભારતમાં રહેવા માટે આવેલા એક સદગૃહસ્થ કહે છે કે, 'ભાઈ, જાગેલા આફ્રિકનો આપણને એટલે કે ગુજરાતી હિન્દુ-મુસ્લિમ ભારતીયને ઊકળતા તેલમાં નાંખીને તળે તો પણ આપણાં પાપો બળી શકે એમ નથી, એટલા પાપાચાર આચરેલા છે. ખોળો ભરીને પેની અને શિલિંગ આ કાળી કોમ (નિગો) આપણા વેપારીઓના ગલ્લે ખાલવે અને બે હાથે ગલ્લામાં ખાલવી નાંખતો ગુજરાતી મહાજન કાળા (નિગો) આફ્રિકનને કોડીના મૂલ્યની વસ્તુ પકડાવી દે. કાળી કોમના (નિગોના) બહુમૂલ્ય શ્રમને પણ કોડીના મૂલ્યે ખરીદે અને એનાં સ્ત્રીપાત્રોનું જાતીય શોષણ પણ કરે તે જુદું. આ આપણા ગુજરાતી ભારતીયોનો આફ્રિકાની ધરતી પરનો નજીકનો ભૂતકાળ છે.'

સમગ્ર આફ્રિકાખંડમાં સાંજે ૫.૦૦ થી સવારે ૮.૦૦ સુધી ગુજરાતીઓ - ભારતીયો સ્વૈચ્છિક કરફ્યુ પાળીને ઘરની ચાર દીવાલોમાં જેલ ભોગવતા જોવા મળે છે. ડરબનમાં દશ દિવસ દરમિયાન જાગી ગયેલા કાળી કોમના (નિગો) આફ્રિકનોની આંખોમાં જે ખુનસ જોયું છે, એમના પગોમાં જે થડકાર જોયો છે, એમના રોમેરોમમાં પોતાના શોષણ વિરુદ્ધ જે પ્રતિશોધ જોયો છે તે જોતાં આપણા ગુજરાતી દેશબાંધવોને કહેવાનું મન થાય છે કે જો બ્રિટિશ પાસપોર્ટ હોય તો ઈંગ્લેન્ડ ભણી હાલવા માંડો ક્યાં તો નાઉન રિલાયેબલ ઈન્ડિયન ઉર્ફ એન.આર.આઈ.માંથી આર.ઈ. એટલે રિલાયેબલ ઈન્ડિયન બની સ્વદેશ પાછા ફરો !

આપણા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ધિયોરોફિસ્ટ રોહિત મહેતા કહેતા હતા કે કેન્યામાંથી ઈંગ્લેન્ડ હિજરત કરી ગયેલા આપણા ગુજરાતી બાંધવો કાયમ આફ્રિકાના કાળી કોમના (નિગોના) શોષણ પર ભોગવેલા સુખની મધુર સ્મૃતિ વાગોળતા રહેતા હોય છે કે, 'કેન્યામાં ભોગવેલ સુખ ઈંગ્લેન્ડમાં ક્યાંથી ? ઈંગ્લેન્ડનો પૈસો, ભારતનું હવામાન અને કાળી કોમના (નિગોના) શ્રમનું શોષણ ત્રણેયનો સમન્વય તો કેન્યામાં જ !'

મોદીસાહેબ, ગુજરાતના પાંચ કરોડના એક માત્ર રખેવાળ બનવા માટે હિંદુઓમાં મુસ્લિમ વિરોધી ભયગ્રંથિ નિર્માણ કરવામાં તમે હંગામી રીતે સફળ થયા છો. હવે આફ્રિકન ગુજરાતીઓના તારણહાર બનવા માટે

“ઓપિનિયન”ના અંકમાં આ પ્રગટ થશે ત્યાં સુધીમાં કે-ન્યાના આફ્રિકનો, અને ભારતીયોની પણ, કેવી દશા થઈ હશે તેની દિશાની કલ્પના માત્ર કરવાની રહી. પણ આગાહી સારી દેખાતી નથી. કોફી આનનની અથાગ મહેનતથી એક માર્ગ તો કાઢવામાં આવ્યો છે, પણ એની સફળતા કે નિષ્ફળતા બન્ને પાર્ટીઓ તે માર્ગે ખરા મનથી જવા માંગે છે કે ફક્ત વાતોના વડા કરવામાં સમજે છે, તેના પર રહેલી છે. ગઈ સાલ જે ચૂંટણીઓ થઈ અને તેને કારણે જે તકરાર ઊભી છે તેની તરતપાસ કરવા એક સ્વતંત્ર તરતપાસ કરવામાં આવશે તેમ બંને વિરોધી જૂથોએ હવે સ્વીકાર્યું છે. શાસનની હિસ્સેવારીનો કોયડો હજુ વણઊકેલાયો રહ્યો છે.

કે-ન્યાના સાંપ્રત રાષ્ટ્રપ્રમુખ મ્વાઈ કિબાકી અને તેના વિરોધપક્ષી રાઈલા ઓડિન્ગા વચ્ચેની દુશ્મનાવટને લીધે, આ કઠણાઈભરી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવા માટે જવાબદાર પ્રસંગો વિશે પણ ઘણું લખાઈ ચૂક્યું છે. આર્યબિશપ ડેસમન્ડ ટુટુ, ‘આફ્રિકન યુનિયન’ના પૂર્વ પ્રમુખ તથા ઘાનાના રાષ્ટ્રપ્રમુખ જલેન કોફી અજેકુમ કુફૂર, સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘના પૂર્વ મહામંત્રી કોફી આનન અને ‘આફ્રિકન યુનિયન’ના હાલના વડા ટાન્ઝાનિયાના પ્રમુખ જાકાયા કિકવેરે જેવા સમયસર મદદે આવેલા મહાનુભાવોની દરયાનગીરીને લીધે, બન્ને પ્રતિસ્પર્ધીઓ એક ટેબલ પર બેસી વાટાઘાટ કરી, બન્ને અકળાવનારા પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવા માટે સફળ થયા છે, એ વિશે પણ અહીં-તહીં-સર્વત્ર ખૂબ કહેવાયું છે. કોનો વાંક છે અને કોનો નથી તે અંગે સ્વીકાર-અસ્વીકારની દાદાગીરી હજુ ચાલુ જ છે, ત્યાં જુદીજુદી જાતિનાં (ટ્રાઈબનાં) લોકો વચ્ચેના તફાવતોએ ય પોતાનું કદરૂપું માથું ઊંચું કર્યું છે. એક આખા પ્રજાસમૂહનું મૂળમાથી નિકંદન કરવાની કક્ષાએ વાત પહોંચી છે, એવો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના કે-ન્યા ખાતેના રાજદૂતે જાહેરમા દાવો કર્યો છે. પણ છેતરપિંડીથી કરવામાં આવેલી આ ચૂંટણીનું પરિણામ ગઈ રજા ડિસેમ્બરે બહાર પડ્યું તે પછી જે વિગતો બહાર આવી છે, તેની ઊંડાણથી તપાસ કરવા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ વિરોધ કરી રહ્યું છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ દ્વારા આવી તરતપાસ શા માટે ન થાય તે અમેરિકાની પોતાની નિજી હિતની વાત હોય તેવું લાગે છે.

આ આખા ગાળા દરમિયાન, યુરોપીય સંઘના ઘણાખરા દેશો મૌન જાળવી બેસી રહ્યા. કે-ન્યાનું ભૂતપૂર્વ સંસ્થાન, ગેટ બ્રિટન પણ જાણે આ દુઃખદ ઘટનાથી વિમુખ થઈને ઊભું છે. હજુ તો ગઈ સાલની આખરમાં હાલના બ્રિટિશ વડા પ્રધાન ગોર્ડન બ્રાઉન આફ્રિકાના દેશોમાં ફરીફરીને દાવો કરતા હતા કે આફ્રિકન પ્રજાના વિકાસ માટે તે નાણાકીય મદદ આપશે. G8 Summit પણ સ્કૉટલૅન્ડ ખાતે ભરાયેલી તેની કોન્ફરન્સ સમયે જબરજસ્ત ભંડોળ પૂરું પાડવાનું વચન આપી ચૂક્યું છે, પણ આફ્રિકાને હજુ કોઈ પણ પ્રકારની મદદ પહોંચી હોય તેવું દેખાતુ નથી.

કે-ન્યાની હાલત અત્યંત ગંભીર છે અને એના પ્રત્યાઘાતો તેના નાગરિકોની વ્યક્તિગત સલામતી સુધી પહોંચી વળી શકે તેમ છે. રીફ્ટ વેલી વિસ્તારમાં ભારતીય લોકોએ આર્થિક રીતે સારું એવું ગુમાવ્યું છે. તેમની દુકાનો લૂંટાઈ છે, કેટલીકને આગ ચંપાઈ છે, જ્યારે અમુક ઉદ્યોગોની

મશીનરીની ભાંગતોડ થઈ છે. આપણાં ભાઈભાંડુંઓની ખાસિયત પ્રમાણે માનું છું કે પોતાની માલમિલકતનો વીમો પણ તેમણે ઓછી રકમની ગણતરી પ્રમાણે કરાવ્યો હશે. એટલે, પરિણામે, તેમને વળતર પણ ઓછું જ મળશે અને તેમના ધંધાની ખરી કિંમત સુધીની રકમ તો તેઓ ક્યારે ય નહીં મેળવી શકે.

મનસુખ શાહનો આ મૂળ લેખ અંગ્રેજીમાં લખાયો છે. ભદ્રા વડગામાએ તેને સદભાવે ગુજરાતીમાં ઊતાર્યો છે. સંત વેલેટાઈન દિવસ શા રોમાંચક દિવસને તેમણે અનુવાદ કરતાં કરતાં પૂરો કર્યો! ભદ્રાબહેન લખે છે : એ દેશને શિક્ષક તરીકેનાં મારાં ઉત્તમ આઠ વર્ષો આપ્યાં છે. તે મુલકે પણ મને જીવનમાં ખૂબ આપ્યું છે. આ અનુવાદ કરતાં જણે કે હું જ્ઞાણ ચૂકવતી હોઉં તેવો આનંદ થયો છે.

દરમિયાન, કે-ન્યાના અતિ ધનાઢ્ય ૯૯ લોકોની યાદી હાથ મળી છે. તેમાં દસેક ગુજરાતીઓ ય બિરાજમાન છે. તે દરેકનું એ મુલકના અભ્યુદય સારુ યોગદાન ક્યારેક જાણવું ય રસપ્રદ રહેવાનું.

- તંત્રી

ભાગ્ય જોગે, ધારણા મુજબ કે પછી અક્સ્માતથી, ભારતીય લોકો શારીરિક મારપીટથી બચી ગયાં છે. જ્યારે જ્યારે મને કે-ન્યાની ટેલિફોન લાઈન મળી હતી, ત્યારે ત્યારે થોડાંક મિત્રોની સંપર્ક મેં કર્યો હતો. એક પણ વ્યક્તિને બાદ કર્યા સિવાય, દરેકેદરેક જણે આ સમજાણને પોતાના કિલ્લા જેવા ઘરોની સલામતી પાછળ રહીને જોવામાં સંતોષ માન્યો છે. પોતાની જમાતના અને બીજા જમાતના લોકોને પણ હાનિથી દૂર, સલામતી તરફ લઈ જવા માટે જેમણે સચોટ પગલાં લીધાં હોય તો તે છે ઈસ્માઈલી કોમ. નામદાર આગાખાને કોઈપણ જાતની પ્રસિદ્ધિ કે આડંબર વિના તેમના અનુયાયીઓ તેમ જ તેમની જોડે જવા માંગતાં બીજાં લોકોને પણ વિમાન દ્વારા ત્યાંથી દૂર ખસેડ્યાં છે. કે-ન્યાનાં ગામો અને ગામડાંઓમાંથી કે-ન્યાથી થોડે દૂર આવેલા દેશોમાં આ લોકોને લઈ જવામાં આવ્યાં છે.

આપણાં ભારતીય ભાઈભાંડુંઓ જેમની ચારથી પાંચ પેઢી કે-ન્યામાં રહી ચૂકી છે અને જેમણે મોટો ખર્ચ કરીને ત્યાં રહેવાની પરવાનગી મેળવી છે, તેવાં લોકો પણ પોતાની લાક્ષણિક રીતે સંકટના સમયે શાહમૂગની જેમ રેતીમાં માથું સંતાડીને પરિસ્થિતિ સુધરશે એવી આશાને વળગીને બેઠાં છે. આમાંનાં સારા પ્રમાણનાં લોકો લાંચરૂશ્વત આપીને પૈસાપાત્ર બનવામાં સફળ થયાં છે. અને વળી તેમની સાથે, કેટલાંક યુનંદા શિક્ષિત આફ્રિકનો પણ આ પ્રક્રિયાથી ખાટયા છે.

આમાંનાં અમુક લોકો કપટી રાજકારણીઓ અને સનંદી અફસરોની મદદથી રાતોરાત દેશમાંથી પલાયન થઈ ગયા અને પડોશી દેશોમાં આરામદાયક સમય ગાળી રહ્યા છે. માનું છું કે તેમને પાછા કે-ન્યા મોકલવા માટે આ દેશો કે-ન્યા જોડે કાયદેસર બંધાયેલા નહીં હોય. કાનૂની પગલાં લેવામાં ભારતની જેમ અહીં પણ બધું ગોકળગાયની ગતિએ આગળ વધે છે અને કેસ શરૂ થતાં પહેલાં જ સાક્ષીઓ ગાયબ થઈ જાય કે મોતના મુખમાં પહોંચી ગયા હોય, તેમ બનવું જરા ય અસાધારણ નથી.

જ્યારે કે-ન્યામાંથી લોકો સલામતી માટે બીજા દેશોમાં ભાગી જવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, ત્યારે મને નવાઈ લાગે છે કે બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓમાંથી અભ્યાસ પૂરો કરીને આપણી નવી પેઢીનો યુવા વર્ગ કે-ન્યા પાછો જવા કેમ માંગે છે. રખે માનતા કે એ દેશના સંકટમાં તેની પડખે ઊભા રહેવા જતો હોય, એમને તો પ્રમાણમાં સરળ અને મોજમજાભરી જીવનશૈલીનું આકર્ષણ ત્યા ખેચી રહ્યું છે.

કે-ન્યા પર આવી પડેલી આ અણધારી આફતની અવળી અસર આજુબાજુના દરિયાકાંઠા વિનાના દેશો પર પણ પડી છે. રવાન્ડા અને યુગાન્ડાને રોજિંદી આવશ્યક વસ્તુઓ પહોંચતી નથી. ટાન્ઝાનિયા અને બીજા મધ્ય આફ્રિકી દેશોનો સહેલાણી ઉદ્યોગ ભાંગી પડ્યો છે. પુરાવા

તેઓમાં મનમોહનસિંહ વિરુદ્ધ કે કાંગ્રેસ વિરુદ્ધ ધિક્કાર ગંથિ નિર્માણ કરવામાં પણ થોડો વખત સફળ જશો. પરંતુ ગુજરાતના ગુજરાતી હિન્દુઓ અને આફ્રિકાના ગુજરાતી હિન્દુઓના સાચા પથદર્શક બનવું હોય તો હિટલર, ગોબેલ્સ અને નીરોના મુખવટા ઉતારીને એક પ્રામાણિક માનવતાવાદી ગુજરાતી તરીકે આત્મનિરીક્ષણ કરીને આપણી મહાજન પરંપરા, આપણી મધ્યમવર્ગીય માનસિકતામાં વિસ્તરેલા આધિપત્યવાળા, શોષણમૂલક નહોરોને ઓળખવા પડશે.

મોદીસાહેબ, મધ્યમવર્ગીય માનસિકતાવાળા મહાજનીય પરંપરાના ગુજરાતીઓમાં વિદ્યર્મી વિરુદ્ધ કે વિદેશીઓ વિરુદ્ધની ભયગંથિ નિર્માણ કરી રાજકારણની સત્તાના ઠીકરા થોડા વધુ સમય માટે સાચવી શકશો, પરંતુ એક સશક્ત પ્રજાનું ઘડતર કરનારા રાજપુરુષ (સ્ટેટ્સમેન) તરીકે ક્યારે ય પ્રસ્થાપિત થઈ શકવાના નથી.

વિનાની અફવાઓ ઊંડે છે કે રવાન્ડા અને યુગાન્ડાનાં લશ્કરો કેન્યા પર હુમલો કરી આવશ્યક જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ જપ્ત કરી લેવા માગે છે. આમેય પ્રમુખ મુસેવીની અને પ્રમુખ કગામે બન્નેને બળવાખોર લશ્કરોનો ઉપયોગ કરવાનો અનુભવ છે જ.

પ્રમુખ કિબાકી પોતાના લશ્કર પર વિશ્વાસ રાખી 'આફ્રિકી યુનિયન'ની શિખર બેઠકમાં હાજરી આપવા એડિસઅબાબા ગયા હતા તે તેમની હિમતની સાબિતી પૂરી પાડે છે.

ચૂંટણીમાં થયેલાં છળકપટમાં તેમના હિસ્સા માટે, શૈલજા પટેલે ખૂબ હિમ્મતપૂર્વક, કેન્યાની 'ચૂંટણી સમિતિ'ના અધ્યક્ષની ઝાટકણી કાઢતો જે ખુલ્લો પત્ર પ્રચારમાધ્યમોમાં વહેતો કર્યો હતો, તે પ્રસંશનીય ગણાય.

તેવી જ રીતે એક લાંબા લેખમાં, 'નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એન.જી.ઓ.સ ઈન કેન્યા'ના અધ્યક્ષ ઓડુઓર ઓન્ગોવેને સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે પ્રમુખપદ માટેની ચૂંટણીમાં છળકપટ થઈ જ છે તેવું માનવા યુરોપીય સંઘ, રાષ્ટ્રસમૂહ અને આફ્રિકન યુનિયનના દેશો એકમત રહ્યા છે, જ્યારે, પશ્ચિમ એટલે કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાનું કહેવું છે કે આ અફ્રિકા છે અને દેશનાં સંગઠન અને સલામતી જાળવવા માટે તેની પ્રજાની ઈચ્છાને નમતું આપવાની વાતનો અસ્વીકાર કરવો વાજબી ગણાય. બીજા શબ્દોમાં એનો એવો અર્થ થાય છે કે અમારી યોજનાઓનો લાભ, અમારું નાણાકીય રોકાણ, અમારાં હોલિડેઝ, અમારી સફરીઓ તમારા લોકશાહી હકોથી વધારે મહત્વના છે; એટલે તમે મોઢું બંધ રાખો, અમારા પર વિશ્વાસ રાખો અને અમે કહીએ તેમ કરો. કેન્યા અને આફ્રિકાના બીજા ઘણાખરા દેશો રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવવા ભલે સફળ થયા હોય, પણ આર્થિક ગુલામીએ બીજા રૂપમાં તેમને સારી પેઠે ઝપટમાં લીધા છે.

ઓન્ગોવેએ એક ઐતિહાસિક બાબત પર પણ ધ્યાન દોર્યું છે કે રીફ્ટ વેલીના વિસ્તારમાં જે મૂળ પ્રજા હતી તેમની પાસેથી જમીન ઝૂંટવી લઈને બ્રિટિશ વસાહતીઓ(સેટલરો)એ બ્રિટિશ તાજને, સ્થાનિક પ્રજાને નહીં, એકર દીઠ દસ સેન્ટ આપી ત્યાંના મૂળ વતનીઓને જમીન વિહોણા કરી મૂક્યા હતા. રીફ્ટ વેલીના મસાઈ લોકોને ભરમાવીને તેમની પાસેથી ૧૯૦૪માં બ્રિટન સાથે સો વર્ષના કરાર પર સહી કરાવી લીધી હતી. સન ૨૦૦૪માં જ્યારે એ કરાર પૂરો થયો, ત્યારે કિબાકીની સરકારે એમના કેસની સુનાવણી કરવાની પણ રજા નહોતી આપી. એ જ રીફ્ટ વેલીમાંથી પોકોટ લોકોને તેમની વંશપરંપરાગત જમીનથી વંચિત કરવામાં આવ્યા. એમણે બીજું ઘણું ય લખ્યું છે પણ આ લેખની મર્યાદા પૂરતું આટલું બસ છે.

બ્રિટિશ માલિકોની હકુમતને અમલમાં મુકાવવાનાં કામમાં ભારતીયોએ કુહાડીના હાથાનું કામ કર્યું છે. મારા અમુક મિત્રોને ફરજિયાત રીતે બ્રિટિશ લશ્કરમાં જોડાવું પડ્યું હતું અને મારી એક જાણીતી વ્યક્તિએ તો લડતાલડતા જાન પણ ગુમાવ્યો છે.

આપણા વડવાઓએ ભારતથી કેન્યા કે બીજા આફ્રિકન દેશોમાં કરેલા વસવાટનો ઈતિહાસ તમે જો જોશો તો તમને ખ્યાલ આવશે કે એ હિજરત સંપૂર્ણપણે સ્વૈચ્છિક નહોતી. ભારતમાં, અને ખાસ કરીને કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં, તે સમયે એવા સંજોગો હતા કે ત્યારની યુવા પેઢી માટે પૂરતું કમાઈને પોતાનાં કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવા માટે ખાસ કોઈ ઉદ્યોગો હતા નહીં. કંટાળીને છેલ્લા ઉપાય તરીકે તે લોકોએ પરદેશ ખેડવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, અને તેમની ઘગશ અને વેપારી બુદ્ધિથી તે લોકો અમુક સમયના ગાળા પછી બે પૈસો ભેગો કરીને ધીરેધીરે ધનવાન બન્યા હતા. શરૂઆતના દિવસો તો એમના માટે પણ ખૂબ કઠિન હતા. વર્ષના, મહિનાના નહીં, બસો રૂપિયાના પગારે તેમણે કામ કર્યું હતું. આપણા લોકો કરકસર કરનારા હતા અને બને તેટલી હદે જાતને ઘસીને પણ બે પૈસા બચાવતા તેમને આવડતું હતું. આ ગુણને લીધે તે લોકો વેપારઉદ્યોગમાં પ્રગતિ કરી શક્યા અને તેમની રહેણીકરણીને ઉત્કર્ષ બનાવી શક્યા. પૈસો થતા ધર્મનો ફેલાવો પણ અનિવાર્ય હતો. દેવળો, મંદિરો, મસ્જિદો અને ગુરુદ્વારાઓ સ્થળે સ્થળે ય બંધાવા લાગ્યાં.

પણ આ મહેનતુ લોકો પોતાની સાથે તેમની અંધશ્રદ્ધાઓ અને પૂર્વગ્રહો પણ લઈ ગયા હતા, જેના લીધે સ્થાનિક લોકો સાથે એકમય થતા તેમને આવડ્યું નહીં. આના લીધે ભારતીયો અને સ્થાનિક આફ્રિકન લોકો વચ્ચે આર્થિક તફાવત પહોળો થવા માંડ્યો. વળી, તેમની માતૃભૂમિની સમસ્યાઓથી પણ તે પોતાની જાતને અળગી રાખી શકે તેમ નહોતા એટલે

તેમના મૂળ વતન તરફની વફાદારી તેમને અપનાવેલા વતન તરફ, કર્મભૂમિથી અલિપ્ત રાખતી હોવાથી તે લોકો લઘુમતીમાં હોવા છતાં પણ સ્થાનિક આફ્રિકનો સાથે કદી હળીભળી શક્યા નહીં. જેના લીધે એશિયનો અને આફ્રિકનો વચ્ચે એક પ્રકારનું અંતર ઊભું રહ્યું. ઈસ્માઈલી લોકો સિવાય બીજા ભારતીયોએ આફ્રિકનો માટે બહુ ઓછું કર્યું છે, જ્યારે કે તેઓ વધુ કરવા સમર્થ હતા.

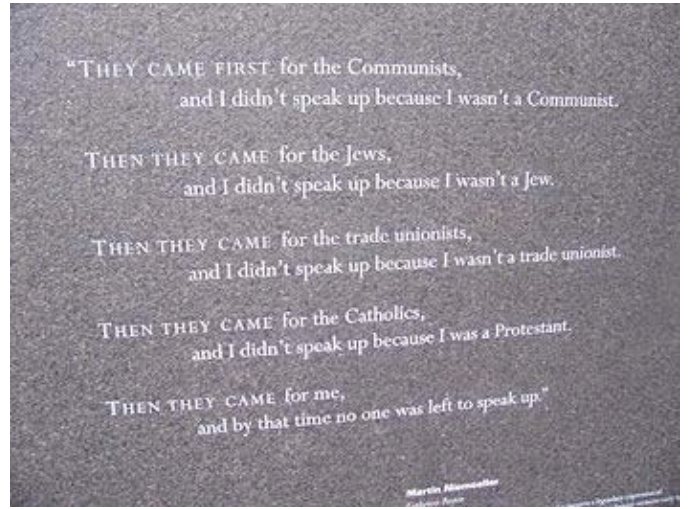
કેન્યાના યુવાનો બેકાર છે; કરવા જેવું કોઈ કામ તેમના માટે છે નહીં. જેમની પાસે સરકારી નોકરી છે તે પોતાના માળાને ઢૂંકાળા બનાવવામા મસ્ત છે, તેમને નથી કોઈ રસ બેકારીમાં કે જેમને કામ નથી મળતું તેવા યુવાનોમાં.

જે દેશમાં આપણી ચારથી પાંચ પેઢી વસી ચૂકી છે, અને હજુ પણ એ વસવાટ ચાલુ છે, તે દેશ માટે સક્રિય રીતે કશુંક કરી છૂટવાની આપણી ફરજ બને છે. જો આપણે એકનિશ્ચયી બની આપણા આફ્રિકન ભાઈ ભાંડુંઓની હાલત સુધારવા માટે સક્રિય નહીં બનીએ અને જો આપણે એમ માનીને બેસી રહીશું કે રમખાણ ધીરેધીરે શાંત પડી જશે અને દેશ પહેલાંના ચીલે ચાલવા માંડશે, તો આપણે મૂર્ખોના સ્વર્ગમાં જીવી રહ્યા છીએ. ભૂલશો નહીં કે આપણે ભારેલા અગ્નિ પર બેઠા છીએ અને ફક્ત એક જ ચિનગારીથી એ ભળકી ઊઠશે.

ધર્માદાની શરૂઆત ઘરઆંગણેથી થાય, નહીં કે દૂર રહેલા એક દેશમાંથી, જેની સાથેના આપણા સંબધો ધીરેધીરે નબળા થતા જાય છે.

ઘણા પ્રશ્નોના સરળ જવાબ નથી હોતા. આપણી જાતને આપણે ફક્ત એટલું જ પૂછવાનું છે કે જે દેશમાં આપણે વસીએ છીએ, જ્યાં આપણે સમુદ્રનાં એક બુંદસમાન હોવા છતાં પણ અસરકારક તફાવત લાવી શકીએ તેમ છીએ, તે દેશ તરફ આપણે આપણી સામજિક અને નાગરિક ફરજ બજાવીએ છીએ કે નહીં.

કેન્યાના એશિયન લોકોનાં વર્ષો પર્યંતના વર્તન અને વલણને, પાસ્ટર માર્ટિન નિમોલર (1892-1984)ની આ કૃતિથી સંક્ષેપી શકાય છે :

પહેલાં તેઓ સામ્યવાદીઓને લઈ જવા માટે આવ્યા અને ત્યારે હું ચૂપ રહ્યો કેમ કે હું સામ્યવાદી નહોતો.

પછી તેઓ યહૂદીઓને લઈ જવા માટે આવ્યા અને ત્યારે પણ હું ચૂપ રહ્યો કેમ કે હું યહૂદી નહોતો.

પછી તેઓ મજૂર સંગઠનોને લઈ જવા માટે આવ્યા ફરી હું ચૂપ રહ્યો કેમ કે હું સંગઠનનો સભ્ય નહોતો.

પછી તેઓ કેથોલીકને લઈ જવા માટે આવ્યા અને હું ચૂપ રહ્યો કેમ કે હું કેથોલીક નહોતો.

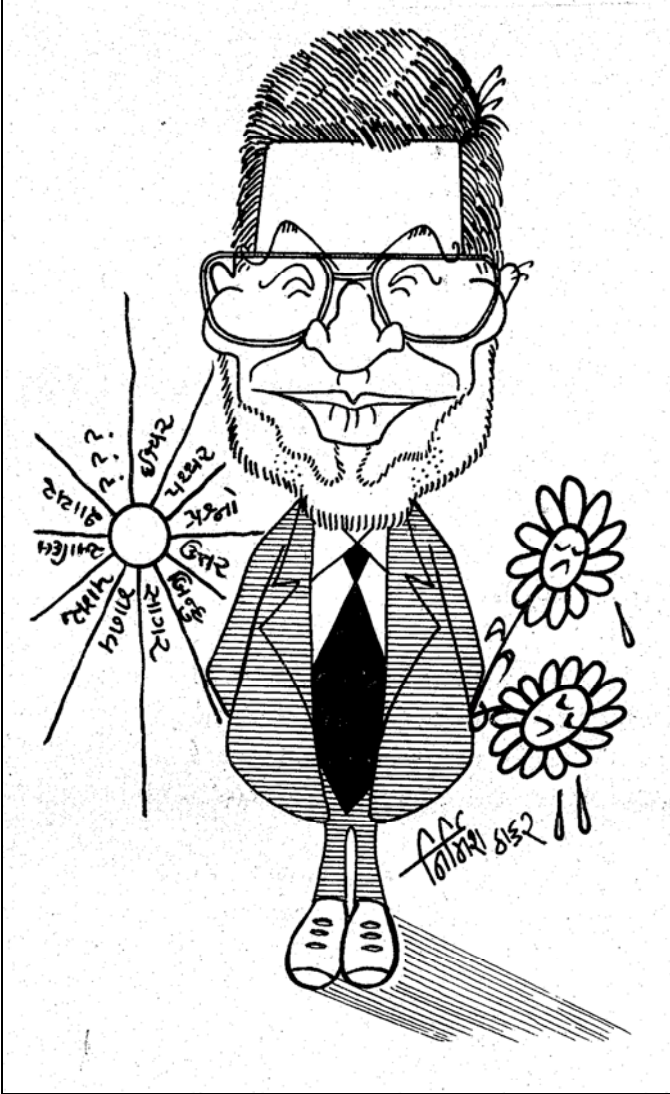
પછી તેઓ મને લઈ જવા માટે આવ્યા અને ત્યાં સુધીમાં બોલવા માટે કોઈ પણ હાજર નહોતું.

[Flat No. 1, Lavender Court, 235, Hale lane, EDGWARE, Middlesex HA8 9QY, U.K.]

આપ કી તારીફ

નિર્મિશ ઠાકર, આ શીર્ષકથી, એક વિશિષ્ટ હાસ્યપુસ્તક, બે ભાગમાં, કરવાનું વિચારે છે. એ લખે છે : 'એમાં ભાષા-સંસ્કૃતિ માટે મથતાં અગત્યનાં સાક્ષરોનાં વ્યંગચિત્રો અને દરેક વ્યંગચિત્રની નીચે જે તે સાક્ષરનાં સ્વભાવ અને પ્રદાનને કેન્દ્રમાં રાખતી ચાર વ્યંગપંક્તિઓ (મુક્તક 1), એમ. પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં, દરિયાપારનાં સાક્ષરો અને બીજામાં ગુજરાતનાં.' આ શ્રેણીમાંનાં ચંદ વ્યંગચિત્રો આ અંકમાં તેમ જ હવે પછીના અંકોમાં સ્થાન લેશે. : તંત્રી

આદિલ મ-સૂરીને -

મોડર્ન થયા કાફિયા, રોઈ પડી રદીફ
કૉલાજ ગઝલનાં ચ સરી ગ્યાં અનંતમાં!
ફૉરેનમાં આદિલજી ન પામ્યા વતનની ધૂળ
ઊતરી ગયા છે ફૂલના ચહેરા વસંતમાં!

- નિર્મિશ ઠાકર

વિપુલ કલ્યાણીને -

બગલથેલાની ચિંતા છે? તમે ઝલ્મો બચાવી લો!
ઘસાયા 'અર્થ'થી, સાચું! છતાં શબ્દો બચાવી લો!
વિપુલ તક છે ભૂંસાવાની, અમારો એ છે ઓપિનિયન -
યુ.કે.માં ડૂબતી ભાષા, તમે કકકો બચાવી લો!

- નિર્મિશ ઠાકર

મજ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

વીસા ઓસવાળ જ્ઞાતિ, નાઈરોબી : કાર્યવાહી સમિતિ : ૧૯૪૭

વીસા ઓસવાળ જ્ઞાતિ, નાઈરોબી : કાર્યવાહી સમિતિ : ૧૯૪૯

વીસા ઓસવાળ જ્ઞાતિ, નાઈરોબી : કાર્યવાહી સમિતિ : ૧૯૫૧

આ ત્રણેય છબિઓ મેળવી આપવાનું એકધારું શ્રેય વડીલ મિત્ર રતિલાલભાઈ ચંદરયાને નામ જમે છે. આશરે દોઢેક વરસ, એમણે મહેનત લીધી. અનેકને ય જોતર્યા. રમણીકભાઈ ખીમસિયા, સારિકા ખીમસિયા, જ્યોતિ ચંદરયા, રમણીક શાહ, શાન્તુ શાહ, રશિમ ચંદરયા, ચંદુભાઈ કે. શાહ, હીરજીભાઈ ધરમશી શાહ વગેરે વગેરે પાસેથી કુડીબંધ સહાય સાંપડી છે. અને છેવટે, આ ફોટાઓ સારુ, અંતરમનથી, એ દરેક પ્રત્યે, આથીસ્તો, ઓશિંગણભાવ વ્યક્ત કરીએ છીએ.

પહેલી છબિને ૬૧ સાલ થયા, બીજીને ૫૯ તથા ત્રીજીને ૫૭. આ ત્રણેય છબિઓમાં બેસવા, ઊભવાની પદ્ધતિ, તે વખતનાં કપડાંલતાંની ઢબછબની કેટલી બધી માહિતીવિગતો મળે છે ! વળી, આ ચિત્રોમાં, ઓસવાળ સમાજના જ નબીરાઓ અને મહારથીઓ નથી, એમાં આપણી સામૂહી વસાહતના પણ ઘણીધૂરીઓ જોવા સાંપડે છે. વેરસી મેપા, ભારમલ રાયસી, પોપટલાલ કરમણ, કાન્તિલાલ પી. શાહ, વસંત નાયક જેવા જેવા ફક્ત બેપાંચ નામો જ લઈએ. તે દરેકે આપણી વસાહતને માટે ગૌરવ બાંધી જાણ્યું છે. એ દરેક તેમ જ આમાંના બીજા અનેકો ચોપાસ ઈતિહાસ બંધાયો છે. એ દરેક અંગે સંશોધનકામ કરવાનું આવ્યાન પણ છે.

વારુ, પહેલી છબિમાં, બેઠેલા (ડાબેથી), વેરસી મેપા, કાનજી નથુ, વીરજી નરસી (તત્કાલીન ઉપપ્રમુખ), ભારમલ રાયસી (તત્કાલીન પ્રમુખ), હંસરાજ કાળીદાસ ઉર્ફે ભગુભાઈ (તત્કાલીન મંત્રી), કરમશી પાનાચંદ (તત્કાલીન ખજાનચી) અને પોપટલાલ કરમણ છે. વચ્ચે ઊભેલા (ડાબેથી), રતિલાલ દેવજી (તત્કાલીન સહમંત્રી), ઝવેરચંદ કેશવજી, અમૃતલાલ રાયસી, દેવરાજ મેઘજી, સોમચંદ માણેકચંદ, લાલજી મકનજી દેખાય છે. છેલ્લી હરોળમાં (ડાબેથી) અમૃતલાલ ભારમલ, વેલજી ખીમચંદ તથા હીરજી વીરપાળ છે.

હવે વચલી છબિ લઈએ. પહેલી હરોળમાં (ડાબેથી) સોમચંદ માણેકચંદ, રૂપચંદ હીરજી (તત્કાલીન સહમંત્રી), ધરમસી ભારમલ (તત્કાલીન મંત્રી), વીરજી નરસી (તત્કાલીન પ્રમુખ), અમૃતલાલ ભારમલ (તત્કાલીન ઉપપ્રમુખ), લક્ષ્મીચંદ મેઘજી (તત્કાલીન ખજાનચી) અને કાનજી નથુ જોવા મળે છે. બીજી હારમાં (ડાબેથી) હીરજી રામજી, સોમચંદ પ્રેમજી, કરમસી પાનાચંદ, લાલજી મકનજી, હંસરાજ કાળીદાસ, અમૃતલાલ રાયસી છે. ત્રીજી હારમાં (ડાબેથી) છોટાલાલ કાનજી (પૂજારી), અમૃતલાલ પ્રેમચંદ, સોમચંદ પેથરાજ, વેલજી ગોસર, લક્ષ્મીચંદ કેશવજી, મૂળજી રણમલ (તત્કાલીન મદદનીશ મંત્રી), ઝવેરચંદ કેશવજી અને મોતીચંદ ભારમલ જોવા મળે છે. આ સમિતિમાંના ભારમલ રાયસી, વેરસી મેપા, સોમચંદ નરસી અને પોપટલાલ કરમણ ગેરહાજર હોવાનું કહેવાયું છે.

હવે આખરી છબિમાં, પહેલી હારમાં બેઠેલા (ડાબેથી) હીરજી રામજી (તત્કાલીન ખજાનચી), કાન્તિલાલ પૂનમચંદ (તત્કાલીન મંત્રી), મેઘજી કરમણ માલદે (તત્કાલીન પ્રમુખ), કચરા મેરગ (તત્કાલીન ઉપપ્રમુખ) અને વેરસી મેપા જોવા મળે છે. ઊભેલાઓમાં (ડાબેથી) પ્રેમચંદ મેઘજી, ધરમસી ભારમલ, વીરજી નરસી, હંસરાજ કાળીદાસ, ખીમજી ભારમલ, સોમચંદ માણેકચંદ તથા હંસરાજ દેવન. એ પછી, દેવચંદ પેથરાજ, વીરપાળ મૂળજી, મોતીચંદ ભારમલ, ખીમજી આણંદ, અમૃતલાલ પ્રેમચંદ, વસંત નાયક (નર્સરી સ્કૂલના આચાર્ય), પૂજા પરબત, કેશવજી જેઠાભાઈ (કારકૂન), સોમચંદ પેથરાજ તેમ જ જૂઠાલાલ પ્રેમચંદ સુરા જોવા સાંપડે છે.

ફરી ફરી સમજાવીએ, ફરી ફરી જાગૃત કરીએ, અકથ્ય ધીરજ ધરીએ તેમ જ સૌને સાથે રાખીને ચાલીએ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં ૪૪માં અધિવેશનમાં, પ્રમુખપદેથી, નારાયણ દેસાઈએ બુલંદીએ કહેલું : પરિષદ અંગે લોકોના મનમાં રહેલી છબિ ખોટી હોય તો પણ, એ છબિ છે તે હકીકત છે. ફક્ત આપણે માની લઈએ કે એ છબિ ખોટી છે એટલું પૂરતું નથી. પરિષદની ખોટી છબિ દૂર કરવી જોઈએ. .... વળી, ગુજરાતીને વિશ્વગુર્જરી બનાવવી હોય તો પ્રજાના તમામ વર્ગોને પ્રવૃત્તિઓની પાંખમાં સમાવવા રહ્યા. ધર્મ, સંપત્તિ, સામાજિક સ્તર વગેરે અનેક પાયા ઉપર રચાયેલી ભેદરેખાઓ નાબૂદ થવી જોઈએ. માતૃભાષાનું ગૌરવ સૌના મનમાં હોવું જોઈએ. જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સુધી પહોંચવું હશે તો સૌને સાથે રાખીને ચાલવું પડશે. ફક્ત વડોદરા - સુરત - મુંબઈ જ નહીં, પરદેશમાં વસતાં ગુજરાતીઓના ડાયસ્પોરા સાહિત્યનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈશે. અને આમ, આખરે, રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને ટંકીને, નારાયણભાઈ પ્રાર્થતા હતા : તોમાર હોલો શુરૂ - આમાર હોલો સારા; તોમાર આમાર મિલે એમમિ બધે ધારા.

તાજેતરના ભારતપ્રવાસ વેળા, 'સાંતાકુઠ સાહિત્ય સંસદ'ના નેજા હેઠળ, મુંબઈમાં, અમેરિકાસ્થિત કવિ - વાર્તાકાર નીલેશ રાણા સાથેની બેઠકમાં હાજર રહેવાનો જોગ બન્યો હતો. કવિ નીલેશ રાણાની કવિતાઓમાં, શ્રોતાવર્ગ જેમ જેમ રસતરબોળ બનતો જતો હતો તેમ તેમ ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય વિભાવનાઓ અંગે આંતરમુખ બનતો રહ્યો હતો. પાછા વળતાં, આદરમાન નીતાબહેન રામૈયા જોડે થોડુંક સહચિંતન પણ કર્યું. નીતાબહેન આપણી જબાનનાં એક મજેદાર કવયિત્રી પણ છે.

(સદ્ભાવ : “ઉકકન કૉનિકલ”, ૬.૧૨.૨૦૦૭)

સાહિત્ય સંસદની આ બેઠકમાં, કનુભાઈ સૂચકના સમાપન પહેલાં, નીતાબહેને આ સઘળે મુદ્દે, વિષદ રજૂઆત કરી હતી, કેમ કે આ વિષયનું તેમને ઊંડું અધ્યયન છે. શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદાર ઠાકરશી યુનિવર્સિટીના અંગ્રેજી વિભાગનાં માનદ્ વરિષ્ઠ વ્યાખ્યાતા નીતાબહેન રામૈયા માટે પારાવાર લાગણી છે અને આદર પણ છે. તેમણે કેનેડિયન ભાષા-સાહિત્યને ક્ષેત્રે આ બાબત વર્ષોનું ગણમાન તપ કર્યું છે; તેથીસ્તો, તેમને ત્યાં ય માનસ્થાન મળતું આવ્યું છે. કેનેડામાં સ્થાયી થયેલા રોલેન્ટન મિસ્ત્રી, મોયેઠ ગુલામહુસૈન વસનજી જેવા જેવા ડાયસ્પોરિક સાહિત્યકારો સંગાથે પણ તેમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરેલું છે.

રોલેન્ટ મિસ્ત્રીની, જેમ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકામાં સ્થાયી થયેલા સુકેતુ મહેતાએ ય પૂરા લગાવથી, જગતને બીજે ખૂણે બેસીને, ભારતીય પરિસરની મજબૂત વાતો લખી છે. અંગ્રેજીમાં લખતાં બીજાં ય આવાં અનેક લેખકો આપણને જરૂર જડી આવે. એમનાં લખાણોમાં ભારત પ્રત્યેની નિતાંત નિસબત તો છે જ પણ સાથે સાથે એ જે કોઈ સમાજમાં છે તેમાંથી મેળવેલો અનુભવ પણ તેમણે ગરથે બાંધ્યો છે. વસનજી તો વળી આફ્રિકે જન્મ્યા છે. આથી, તેમને તો અનેક વહેણોમાંથી પસાર થવાનું બન્યું છે. તેમના અનુભવમાં આફ્રિકા, એશિયા તેમ જ કેનેડાનો સંગમ જોવા મળે.

લંડન કૉલિંગ !

નારાયણ દેસાઈ ગુજરાતીને વિશ્વગુર્જરી બનાવવાનાં સોણલાં જુએ છે અને વળી તે સૌને સાથે રાખીને ચાલવાનું જ સૂચવતા હતા. પરદેશમાં વસતાં ગુજરાતીઓના ડાયસ્પોરા સાહિત્યને સમાવિષ્ટ જોવાની તેમની મજબૂત દલીલ રહી છે. વારુ, આપણે ‘ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય’, ભલા, કોને કહીશું ?

ભારત બહારના ગુજરાતમાં લખતાં દરેક સાહિત્યકાર સંપૂર્ણ અર્થમાં ડાયસ્પોરિક સાહિત્યકાર છે જ નહીં, કેમ કે તેમાંના ઠીક ઠીક એવા હજુ આજે ય ગુજરાતના માહોલમાં હોય તેમ લખ્યા રાખે છે ! ફક્ત ભૂગોળ તેમને કેટલેક અંશે તળ ગુજરાતથી દૂર ગોઠવે છે, એટલું જ. ગુજરાતના ભૌગોલિક સીમાડામાં ન વસતાં હોય, છતાં જાણે કે એ સઘળાં ગુજરાતની તાસીર, ગુજરાતી સમાજ તથા ગુજરાતી ભૂગોળમાં તેમ જ પરિસરમાં હાજરાહજૂર હોય તેમ લખે રાખે છે.

બીજો એક વર્ગ એવો છે જે બંને અનુભવ જાળવે છે અને સમજ - અણસમજની સીમામાં આવનજાવન કર્યા કરે છે. ત્રીજો વર્ગ એવો છે જે પોતાના માહોલની વાત પૂરી રીતે સમજવાની કોશિષ કરે છે. પોતાના ચોપાસી પરિસરનાં પાણી પણ પીએ છે અને તેને વાચા આપવાનું રાખે છે.

લેખકો ખરેખર લખે છે ખરા ?

“પુસ્તકોનો પ્રચાર જો ઓછો હોય, તો તેનું કારણ એ નથી કે વિશાળ જનસમુદાય પુસ્તક વાંચતો નથી; એનું કારણ એ છે કે પ્રજા પાસે જે પુસ્તકો આવે છે તે “લખાવેલાં” નથી હોતાં, પણ માત્ર છપાવેલાં જ હોય છે. કોઈ પણ પુસ્તક વંચાય તે માટે પ્રથમ તો એ ખરેખર “લખાવેલું” હોવું જોઈએ. પુસ્તક વિચારણું પણ હોવું જોઈએ, એનું સાચેસાચ સર્જન થયું હોવું જોઈએ. પુસ્તકનું ભાવિ તેના લેખનની કાવ્યમયતા સાથે, આલેખનશક્તિ અને કલ્પનાશીલતા સાથે સંકળાયેલું છે. પુસ્તક “લખવામાં” જો આપણે સફળ થઈશું, તો તેનું ભાવિ નિશ્ચિત છે; પણ આપણે જો તેને માત્ર છાપીને જ સંતોષ માનશું, તો એ નાશ પામશે.”

આલ્બેર્ટો મોરાવીઆ

ગુજરાતી ડાયસ્પોરાનું લખાણ ક્યારે ક્યારેક દેખા દે છે. અને વિલાયતમાં, દીપક બારડોલીકર, અદમ ટંકારવી, બળવંત નાયક, યોગેશ પટેલ, નિરંજના દેસાઈ, સૂફી મનુબરી, અહમદ ગુલ, વલ્લભ નાંઠા, વિનય કવિ શાં કેટલાંક હયાત કવિલેખકોમાં આવું સાહિત્ય બહુધા જોવા મળ્યું છે.

હા, ઘણું બધું ડાયસ્પોરિક સાહિત્યસર્જનને નામે, આજે, આપણે પ્રકાશનમાં જોઈએ છે. એમાંનું ઠીકઠીક તો પ્રકાશનખર્ચ સારુ, અંગત અર્થ

ખર્ચ વ્યવસ્થાને કારણે તરતું ફરતું પ્રકાશન બની દષ્ટિમાન છે. વળી, પરદેશી યાત્રામાં સહેલાયથી યજમાનપદ પામતાં પ્રકાશકોની આંગળી ઝાલીને વિસ્તરેલાં કવિલેખકો ય છે. પરંતુ, એ સઘળું, હકીકતે, ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય બનતું નથી.

નારાયણ દેસાઈ કહે છે તેમ, તળ ગુજરાતમાં ય ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી 'પ્રજાના તમામ વર્ગોને પ્રવૃત્તિઓની પાંખમાં સમાવવા રહ્યા. ધર્મ, સંપત્તિ, સામાજિક સ્તર વગેરે અનેક પાયા ઉપર રચાયેલી ભેદરેખાઓ નાબૂદ થવી જોઈએ.' આથીસ્તો, તે ડાયસ્પોરિક સાહિત્યના માપદંડ યોજવા પરે અને તે મુજબ તપાસવા - ચકાસવા ય પરે.

બીજી તરફ ડાયસ્પોરિક કવિલેખકોએ પોતાના પરિસરને પામવું જ રહ્યું. તેનો અભ્યાસ વધવો જોઈએ. વિશાળ વાંચનનો પાયો મજબૂત બનવો જોઈશે. આ સઘળાને આધારે આવું સાહિત્ય રચાશે, એવા ઓરતા જરૂર છે. અને તેમ બને ત્યારે એવું ય બને કે આપણી ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યને પણ તેના રોહિ-ટન મિસ્ટ્રી, એમ.જી. વસનજી કે પછી સુકેતુ મહેતા ય સાંપડે. - એ દિવસની રાહ છે.

પાનબીડું:

... એટલે વીસમી વખત

'છોકરાંઓને એકની એક વાત વીસ વીસ વખત કહેતાં તમને કંટાળો નથી આવતો?' એવો સવાલ કોઈ શિક્ષકને કોઈએ કર્યો.

તેણે જવાબ આપ્યો : 'ઓગણીસ વખત કહેલું નકામું ન જાય, એટલા માટે વીસમી વખત કહું છું.'

કેળવણી એક લડત છે. શિક્ષકોનો પક્ષ હારી બેસશે, તો જગતની શક્તિ નામશેષ થઈ જશે. એક જ રસ્તો છે : ફરી ફરી સમજાવો, ફરી ફરી જાગૃત કરો, અકથ્ય ધીરજ ધરો.

- કાકા કાલેલકર

પાંચમા પૂછાય તેવા ચતુર સુજાણ કમલેશ શર્મા

રાષ્ટ્રસમૂહના દેશોના સચિવાલયના મહાસચિવપદે, તાજેતરમાં, ભારતના રાજદ્વારી કમલેશ શર્માની નિયુક્તિ થયા બાદ, ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં, અહીં, એમનું જાહેર સ્વાગત કરવા એક દબદબાભર્યો કાર્યક્રમ, હાલમાં, સમ્પન્ન થયો. ભારતના વિવિધ દૂતાલયોમાં લંડનના દૂતાલયનું અગ્રગણ્ય સ્થાન છે. અને તેને સારુ અનેક પ્રકારના ઐતિહાસિક કારણો પણ છે. એ ઈન્ડિયા હાઉસમાં, સન ૨૦૦૪થી, કમલેશ શર્મા ઉચ્ચાયુક્ત પદ સંભાળી રહ્યા છે.

ઈતિહાસને કોઈક ઓવારે, જગત ભરમાં પથરાયાં વિવિધ બ્રિટિશ સંસ્થાનો જેમ જેમ આઝાદ બનતા ગયાં, તેમ તેમ તે સઘળાં 'રાષ્ટ્રસમૂહ દેશો'ના અવિધિસરના એક માળખાંમાં જોડાયેલાં રહ્યાં છે. જગતની કુલ વસતીના ૩૦ ટકા એટલે કે આશરે એક અબજ અને એંશી કરોડ પ્રજાસમૂહને સાંકળતો આ સમૂહ છે. તેમાં હાલ ૫૩ મુલકો સંકળાયેલાં છે અને વિવિધ ધર્મો, જાતિઓ, સંસ્કૃતિઓ અને પ્રણાલિઓની વિરાસતની મહાનદી આ સમૂહમાં સભર સભર વહેતી જોવા પામીએ છીએ. પરંતુ તે દરેકને એક સરખી એક ભાષા અને ઈતિહાસનો કેટલોક ખંડ મળતોજૂલતો રહ્યો છે.

આધુનિક રાષ્ટ્રસમૂહ, ભલે, સન ૧૯૪૮ પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય, પરંતુ આ સમૂહો વિચાર તો ૧૯મી સદીથી નિરંતર ચાલ્યો આવે છે. સન ૧૮૬૭માં સ્વશાસન મેળવનાર પહેલવહેલું બ્રિટિશ સંસ્થાન કેનેડા હતું. તેને બ્રિટન જેવી સમાનતા પ્રાપ્ય હતી, છતાં બ્રિટનનું આધિપત્ય તો ચાલુ રહ્યું હતું. બ્રિટિશ રાજની વ્યાખ્યા, ત્યાર પછી, ધીમે ધીમે ફેરવાતી જતી હતી. બ્રિટિશ રાજપુરુષ લોર્ડ રોઝબરીએ, આથીસ્તો, ઑસ્ટ્રેલિયામાં, સન ૧૮૮૪ દરમિયાન, સૌ પ્રથમ શબ્દપ્રયોગ કર્યો : 'કોમનવેલ્થ ઑફ નેશન્સ'. અને તે પછી ઑસ્ટ્રેલિયા સન ૧૯૦૦માં, ન્યૂ ઝિલંડ ૧૯૦૭માં, દક્ષિણ આફ્રિકા ૧૯૧૦માં તેમ જ આયરિશ ફ્રી સ્ટેટ

૧૯૨૧માં તેના ભાગરૂપે જાહેર થયા. ૧૯૧૯માં વર્સાઈલ્સના કરાર થયા અને તેને પરિણામે 'લીગ ઓફ નેશન્સ'ની રચનામાં આ દરેકનાં આઝાદ મુલક તરીકે સહીસકકા પડેલાં છે. સન ૧૯૩૧ બાદ, આ સૌ વરસે દહાડે એકાદ વખત મળતા હળતા. ભારત, પાકિસ્તાન અને સિલોન, ૧૯૪૮ સુધીમાં, સ્વતંત્ર બન્યા અને તે ય આ જૂથમાં જોડાતા તેનું કલેવર બદલાવાનું થયું.

આ સમૂહને કોઈ લિખિત બંધારણ નથી, તેમ છતાં કેટલીક માન્યતાઓ અને કેટલાક હેતુઓને વાચા આપતા કેટલાક કરારોથી સભ્ય દેશો બંધાયેલા રહ્યા છે. આવું પહેલવહેલું નિવેદન ૧૯૭૧માં સિંગાપુર બેઠકમાં જાહેર કરવામાં આવેલું. જો કે આશરે છ દાયકા જેવડા ગાળાથી અસ્તિત્વમાં આવેલા આ સમૂહનું સચિવાલય ૧૯૬૫થી મૂર્ત સ્વરૂપે કામ કરતું રહ્યું છે. તેનું વડું મથક સ્વાભાવિક લંડનમાં છે. આ સચિવાલયમાં, સૌ પ્રથમ, મહાસચિવપદ કેનેડાના રાજદૂત આર્નોલ્ડ સ્મિથને મળ્યું હતું અને એમણે એ પદ ૧૯૬૫થી ૧૯૭૫ના સમયગાળા દરમિયાન જાળવી જાણ્યું હતું. એ પછી ગુયાનાના શ્રીદાથ રામફલ એ પદે નિયુક્ત થયા હતા. એમણે ૧૯૭૫થી ૧૯૮૦ સુધી આ જવાબદારીઓ સાંચવી જાણી હતી. નાઈજિરિયાના ચીફ એમેકા એનીઓકુએ ૧૯૮૦થી ૨૦૦૦ સુધી આ પદ સાંચવ્યું હતું. ન્યૂ ઝિલ્લંડના ડૉન મેકિકનન ૨૦૦૦થી એ પદે છે અને બહુ જ નજીકમાં એ નિવૃત્ત થવાના છે. એ પછી, આગામી એપ્રિલથી, ભારતના રાજદૂત કમલેશ શર્મા એ પદ સંભાળવાના છે.

એક સમે, 'ઈન્ટરનેશનલ મેરિટાઈમ ઓર્ગનાઈઝેશન્સ'ના વડા તરીકે સી.પી. શ્રીવાસ્તવ હતા; 'ઈન્ટરનેશનલ સિવિલ એવિયેશન ઓર્ગનાઈઝેશન્સ'ના વડા તરીકે એસ.એસ. ગીલ હતા તેમ જ 'યુનાઈટેડ નેશન્સ સેન્ટર ફોર હ્યુમન સેટલમેન્ટ્સ'ના વડા તરીકે આર્કોટ રામચન્દ્રન જેવા ભારતીય સપૂતો બિરાજમાન હતા. આજે એવે એવે પદે એક માત્ર નામ જડે છે: 'ઈન્ટરગવર્નમેન્ટલ પેનલ ઓન ક્લાઈમેટ ચેન્જ'ના વડા તરીકે રાજેન્દ્ર પચૌરી.

હવે, એમાં કમલેશ શર્મા ગૌરવભેર આવી બેસે છે. નવી દિલ્હીની સેન્ટ સ્ટિફન્સ કૉલેજમાંથી તેમ જ કેમ્બ્રિજની કીંગ્સ કૉલેજમાંથી ઉપાધિ મેળવનાર કમલેશ શર્મા એક ઊંડા વિચારક છે. ભારતીય વિદેશ સેવાઓમાં જોડાયા પછીની એમની કામગીરીને કારણે, જગતના અનેક દેશોમાં એ ફરી વળ્યા છે. અને સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘની સેવાઓમાં પણ એમને અનુભવ મળ્યો છે. તેમાં ય પૂર્વ તિમોરમાંની એમની સેવાઓ જગજાહેર છે. એમને સાહિત્ય, અવકાશશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ પ્રણાલિઓ, ક્રિકેટ તેમ જ ભારતીય અને પશ્ચિમી સંગીતમાં ઊંડો રસ છે. એમણે કેટલુંક સંપાદનકામ પણ કરેલું છે.

રાષ્ટ્રસમૂહના સચિવાલય માટે વરાયેલા મહાસચિવ કમલેશ શર્મા, ભારતીય વિદ્યા ભવનના ઉપાધ્યક્ષ શાન્તૂ રૂપારેલ, હેમરસ્મિથ અને ફુલમ બરોનાં મેયર કાઉન્સિલર મિની સ્કોટ-રસેલ તેમ જ ભારતના કાર્યકારી ઉચ્ચાયુક્ત અશોક મુકરજી, ૧૭ જાન્યુઆરીએ ભવનના લંડન કેન્દ્રમાં યોજાયેલા અવસર ટાંકણે લેવાયેલી આ છબિમાં (ડાબેથી) જોવા સાંપડે છે.

ભારતીય વિદ્યા ભવનના લંડન કેન્દ્રમાં, ૧૭ જાન્યુઆરીની સાંજે

એક અભિનંદન સમારોહ થયો હતો. ભારતીય સમાજના અનેક જાણીતા શહેરી આગેવાનો એ અવસરે ઉપસ્થિત હતા. ભવનના અધ્યક્ષ માણેક દલાલ, ઉપાધ્યક્ષો શાન્તૂ રૂપારેલ અને જોગિન્દર સેંગર ઉપરાંત હેમરસ્મિથ અને ફુલમ બરોનાં મેયર મિની સ્કોટ-રસેલ તેમ જ બેરોનેસ ઉષા પ્રાશર પણ ટાંકણે હાજર રહ્યાં હતાં. એ દરેકે પ્રસંગોચિત પ્રવચન પણ કર્યું હતું.

રાષ્ટ્રસમૂહના દેશમાં એક સમે ભારતની ભારે મોટી વગ હતી કેમ કે ત્યારે એની વિદેશનીતિમાં બિનજોડાણની નીતિ પૂરેવચ્ચ રહેતી. એની અસર તળે વળી અનેક દેશો ય હતા. રાષ્ટ્રસમૂહમાંના અનેક દેશો પણ તે નીતિની આસપાસ શાસન ચલાવતા. બ્રિટનને ત્યારે આ ફાવતું નહોતું. અને તેથી, તેને પછી યુરોપીય સંઘનો ય પટ મળી રહ્યો. રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો આજે ય દર બે વરસે હળે છે મળે છે, પણ તે સમૂહની પહેલા જેવી જાગતિક વગ જોવા મળતી નથી. બ્રિટનમાંના ઈમિગ્રાન્ટ સંબંધક કાયદાકાનૂનોમાં પણ અમેરિકા અને યુરોપીય સંઘને મળતા લાભો ય આ સમૂહના દેશોથી વંચિત રહે છે, તે હવે ચોખ્ખુંચક્ર વર્તાય છે.

પાનબીડું:

સ્નેહ તો વસિયત હૈ, બન્ધન નહીં હૈ
અરે, જીવન ગીત હૈ, કંદન નહીં હૈ

- અનજાન

લઘુવાંશિક વૈવિધ્ય વિષે સામાજિક-કાનૂની યથાર્થદર્શન

પશ્ચિમ લંડનના કિલબર્ન વિસ્તારના, વિખ્યાત 'ટ્રાઈસિકલ થિયેટર'માં, આજકાલ, 'લેટ ઘેર બી લવ' નામે એક નાટક ચાલી રહ્યું છે. ક્વામે ક્વેઈ-આર્માહ લિખિત આ નાટકે અહીં ઘૂમ મચાવી છે. ઈમિગ્રેશનની આંટીઘૂંટીને તક્તા વાટે કલાકારોએ સરસ રીતે અહીં રજૂ કરી છે. નવા વસાહતીઓ પ્રત્યેની અનેક પ્રકારની ગંથિઓની વિવિધ બાબતને ય આ નાટકમાં છોડવામાં આવી છે.

આ નાટકના લેખક દિગ્દર્શક ક્વામે ક્વેઈ-આર્માહ સંગાથે, બ્રિટિશ બ્રૉડકાસ્ટિંગ કૉર્પોરેશનની ટીવી ચેનલના 'ધ ડેયલી પોલિટિક્સ' કાર્યક્રમમાં ચર્ચા માંડતા, એક વખતના ખ્યાતનામ ટોરી પ્રધાન નોરમન ટેબિટ કહેતા હતા કે વસાહતીઓ આર્થિક સફળતા સારુ આ મુલકમાં આવે છે, તેની સામે વાંધો છે જ નહીં. પરંતુ પોતાની સુખાકારી સાથે પોતાની ચોપાસ પોતાના મુલકને, વતનને જડબેસલાક બેસાડતા જાય છે, તે સામે વાંધોવિરોધ હોવો જોઈએ. ટૂંકામાં, વસાહતીઓની વફાદારીને તે તાકતા હતા. પરદેશે વસવાટ કરી, બે પૈસા રળીને અહીંતહીં બેઠા બેઠા, ઉદાહરણરૂપે, ગુજરાતની, ભારતની ફક્ત ચિંતા સેવનારાઓ સામે ય અહીં અંગૂલિનિર્દેશ થતો હોય, તેમ પણ સમજાય છે. નાસર હુસૈન ઈંગલેન્ડની ક્રિકેટ ટીમના કેપ્ટન બન્યા ત્યારનો દાખલો આપતા હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સના સભ્ય નોરમન ટેબિટ કહેતા હતા કે આ ઘટનાથી ગૌરવભેર રાજી થવાને બદલે કેટલાય એશિયાઈ યુવકો તેનો વિરોધ કરવા બેઠા હતા, તેનું તેમને સતત અચરજ થતું રહ્યું છે.

અને તેમ છતાં, છેલ્લા ત્રણચાર દાયકાઓમાં ટેમ્સ નદીમાં ઝાઝેરાં પાણી વહી ગયાં છે. કંઈ કેટલી ગંથિઓ, પૂર્વગથિઓ ઓગળવા માંડી છે. અનેક પ્રકારની રાષ્ટ્રીયતા ચોમેર છાઈ હોવા છતાં, લોકો લોકો વચ્ચે સમજણની ક્ષિતિજ પણ વિસ્તરી રહી છે. નાગરિકોને કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વગર એક સરખી તકનો લાભ મળતો રહ્યો છે.

વારુ, અને તેમ છતાં, ઉદારમતી વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થા હેઠળ, યુરોપીય સંઘ બળ તેમ જ અમેરિકાનું વર્ચસ્વ સ્વાભાવિક વધવામાં છે, અને રાષ્ટ્રસમૂહના વતનીઓ પ્રત્યે, જાણે કે, કહેવાતું ઓરમાયું વર્તન

હોય, તેમ વર્તાતું આવ્યું છે. તાજેતરમાં જાહેર થયેલી સરકારની ઈમિગ્રેશન તથા વીસા અંગેની નવી નીતિઓમાં આવો ભેદ સ્પષ્ટ વર્તાય છે.

એની વચ્ચે, ખ્યાતનામ સમાજશાસ્ત્રી ડૉ. પ્રકાશ એ. શાહનું સંપાદન કરેલું, લઘુવાંશિક વૈવિધ્ય વિષે સામાજિક-કાનૂની યથાર્થદર્શન કરાવતું, ભારે અગત્યનું એક પુસ્તક, 'લૉ એન્ડ એથ્નિક પ્લુરાલિટી', હાલ, જોવા સાંપડ્યું છે. યુરોપમાંનાં ઈમિગ્રેશન તથા શરણાર્થીઓ માટેના કાયદાકાનૂન તેમ જ નીતિરીતિઓ સંદર્ભનું આ પુસ્તક છે. યુનિવર્સિટી ઓફ લંડનના, ક્વીન મેરી ખાતેની 'સ્કૂલ ઓફ લૉ'ના વરિષ્ઠ વ્યાખ્યાતાપદ સાંચવતા આ ગુજરાતી પંડિત ઈમિગ્રેશન, નિર્વાસિત અને રાષ્ટ્રીયતા સંબંધક કાયદાકાનૂન, લઘુમતી સમાજ તેમ જ વિવિધ ડાયસપોરાના કાયદાઓના નિષ્ણાત લેખાય છે. દક્ષિણ એશિયાઈ પ્રજાસમૂહ માટેના જે તે કાયદાકાનૂનો અંગેનો ય તેમણે ઊંડો અભ્યાસ કરેલો છે. ૧૯૯૩થી આ જ યુનિવર્સિટીમાં, 'ધ સ્કૂલ ઓફ ઓરિયેન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીસ'માં તે વ્યાખ્યાતા હતા. વળી, કેન્ટરબરીમાં આવી, 'યુનિવર્સિટી ઓફ કેન્ટ'માં ય અધ્યાપનકામ કરાવવાનો તેમને અનુભવ છે. 'જર્નલ ઓફ ઈમિગ્રેશન, અસાયલમ એન્ડ નેશનાલિટી લૉ'ના સંપાદકપદેથી વળી તે નોંધપાત્ર સેવાઓ આપે છે. તદ્દુપરાંત, આ પુસ્તક સમેત, સાતેક અભ્યાસલક્ષી અગત્યનાં પુસ્તકો તેમને નામે બોલે છે.

ડૉ. પ્રકાશ એ. શાહ

નેધરલેન્ડ્સમાંથી માર્ટિનસ નિજોફ પબ્લિશર્સ વાટે, સન ૨૦૦૭ દરમિયાન, પ્રકાશિત આ પુસ્તક (ISBN : 978 90 04 16245 7)માં નવ પ્રકરણો છે અને તે દરેકમાં ઈમિગ્રેશન અંગેના સાંપ્રત બ્રિટિશ કાનૂનોની વિવિધ રજૂઆતો અને છણાવટો લેવામાં આવી છે. મીના ભામરાએ 'સાંસ્કૃતિ વિવિધતા : કાનૂની પ્રતિભાવો માટે આદર્શમૂલક આધારશિલાનું મહત્ત્વ' બાબતનું પહેલું પ્રકરણ લખ્યું છે. વાલ્સામિસ મિત્સિલેગસે બીજા પ્રકરણમાં 'ઈમિગ્રેશન, વિવિધતા અને એકીકરણ : યુરોપીય સંઘના કાયદાકાનૂનોની મર્યાદાઓ' બાબત વિગતે છણાવટ કરી છે. અનીતા કલૂન્ટા-કમ્પટને ત્રીજા પ્રકરણમાં કેફી પદાર્થો બાબતની નીતિરીતિઓમાં થતા રહેતા ફેરફારો બતાવ્યા છે. એને કારણે કાળા (બ્લેક) લોકો પર જે સારીમાઠી અસર થાય છે તેની સરસ પરંતુ સંવેદનશીલ દલીલો માંડી આપી છે.

બીજી પાસ, રોજર બલાર્ડ ચોથા પ્રકરણમાં 'દેશ વિધિ (કોમન લૉ) અને વ્યવહારુ જ્ઞાન : જયૂરી પદ્ધતિ, ન્યાય અને લઘુવાંશિક અનેકતા સામે પડકારો'ની લાંબી ચર્ચા માંડે છે. પ્રકરણ પાંચમાં રાલ્ફ ગિલ્ડો 'વિવિધ સાંસ્કૃતિક સમાજમાં વિવિધ કલાઓ અંગેની અભિવ્યક્તિ, વાણીસ્વાતંત્ર્ય તેમ જ ધાર્મિક સમજણ' બાબતની સંવેદનશીલ ચર્ચાઓ ઊઠાવે છે. બ્રિટનના બીજા નંબરે આવતા મહાનગર બર્મિંગમમાં વસવાટીઓ માટે નગર આયોજન માટેના કાયદાઓ તથા મસ્જિદના વિસ્તારોને કારણે જે ધાર્મિક રાજકારણ ખેલાતું રહ્યું છે તેની ટૂંકી પણ સરસ મજાની ચર્ચા છઠ્ઠાં પ્રકરણમાં રિચર્ડ ગેલ કરે છે. સાતમાં પ્રકરણમાં બ્રિટનમાંના ડાયસ્પોરિક મુસ્લિમ સમાજમાં વાદવિવાદ ટાણે જે

વિકલ્પમાં નિર્ણય ફેંસલાઓ લેવામાં આવે છે તેની મહત્ત્વ કેશવજી વાટે છણાવટ કરવામાં આવી છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ ઈસાઈ ધર્મના વડા આર્ચબિશપ ઓફ કેન્ટરબરીએ હાલમાં જે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે તેને કારણે ચોમેર જે વાવંટોળ ઊભો થયો છે તેને ય આ પ્રકારણ સાથે વિચારને મુદ્દે સાંકડી શકાય.

આપણા વિદ્વાન સંપાદક લેખક પ્રકાશ શાહ ખુદ આઠમું પ્રકરણ લખે છે અને બ્રિટિશ કાયદાકાનૂનનાં માળખામાં લઘુવાંશિક જનસમાજમાં થતાં લગ્નોનો સવાલ ઊઠાવે છે. આવાં લગ્નોમાં થતાં ધાર્મિક રીતરિવાજો વિશેની વાત અહીં જોવા મળે છે. જ્યારે આખરી પ્રકરણમાં તાહીર અબ્બાસ ઈંગ્લેન્ડમાં તથા વેલ્સ વિસ્તારમાં વરિષ્ઠ ન્યાયતંત્ર અને લઘુવાંશિક કોમની પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢે છે.

સન ૨૦૦૬ના આરંભના મહિનાઓ દરમિયાન, લંડનના ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એડવાન્સ્ડ લિગલ સ્ટડીસ'માં જે જાહેર વ્યાખ્યાનો યોજાયાં હતાં તેને આધારે આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. કાયદાકાનૂન ક્ષેત્રે આ પુસ્તક ખૂબ અગત્યનું નીવડી રહ્યું છે. સાથે સાથે આ દેશની ઈમિગ્રેશન નીતિરીત સમજવા માટે પણ તે મહત્ત્વનું સાધન છે.

આપણી ગુજરાતી કોમના આ યુવાન વિદ્વાન લેખકને આપણે ખોબલે ખોબલે પોંખીએ.

પાનબીડું :

ઘણાં આફ્રિકી અમેરિકીઓને ગુલામી તેમ જ તેની દેણગી આજે ય કોરી ખાય છે. તેમને લાગે છે કે તે અંગે જરૂરી માત્રામાં માસી મગાઈ જ નથી.

અમેરિકાની નાગરિક ચળવળ (અમેરિકન સિવિલ રાઈટ્સ)ના એક આગેવાન કર્મશીલ રેવરન્ડ જેસી જેક્સનના કહેવા મુજબ, ખોટું કર્યાના તીવ્ર પશ્ચાતાપની લાગણી થવી જરૂરી છે. આજ દિવસ લગી જે નુકસાન પહોંચ્યું છે તેને સારુ કોઈ જાતનું વળતર આપવાનું પણ તેમણે સક્રિયપણ વિચારવું જોઈએ.

“ટૂથ એન્ડ રિકન્સિલિયેશન” - સત્ય અને સમાધાનનો મેળ પાડવાનું આ ટાણું છે,” તેવી એમની કેન્દ્રવર્તી માગણી હતી. એ કહેતા રહ્યા : ‘જેમને સમાધાન જોઈએ છે તે આ શોષણ વિષેનું સત્ય છાવરવા માગે છે. યુરોપ તથા અમેરિકાની આજે જે દોલત છે તેના પાયામાં આફ્રિકા ધરબાયું છે. આફ્રિકા દેણદાર છે. યુરોપ અને અમેરિકા લેણિયાતો છે.’

vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

આનંદયાત્રી બાબા આમટે
રચના અને રાજનીતિના સાર્થક સંધાનની અધૂરી આરતે
સભર જિંદગી જીવી જાણનાર મુઠ્ઠી ઊંચેરા આ માનવીની
વિદાયને આપણી પણ સ્મૃતિવંદના હજો .

(ફોટો : સદ્ભાવ - “ઈન્ડિયન એક્સપ્રેસ”, ૧૦.૦૨.૨૦૦૮)

નવ્ય અમેરિકી રાજકારણનો સ્વપ્નદષ્ટા : બારાક ઑબામા

○ ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી

ઈરાક, સદામ હુસૈન, ઓસામા બિન-લાદેન - આ ત્રણેય નામનો અનુપાસ જેના નામમાં મળે છે, એવા ૪૬ વર્ષીય બારાક હુસૈન ઑબામાએ દુનિયાની સૌથી મોટી મહાસત્તાના રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દા માટેની આ વર્ષે આવતી ચૂંટણીઓમાં ઝંપલાવ્યું છે. આ પગલું લેતા પહેલાં, એમના મિત્રો, કુટુંબીજનો અને હિતચ્છુઓએ એમને સલાહ આપી કે એમણે પોતાનું નામ બદલાવવું જોઈએ. પરંતુ બારાક ઑબામાએ એવું કંઈ કરવા સાફ ના પાડી અને ઉમેર્યું કે પોતાની ઓળખમાં અને નામમાં કંઈ પણ શરમજનક વસ્તુ નથી. એ ઓળખમાં, એ નામમાં વિશ્વાસ છે અને એ જ નામ અને ઓળખથી અમેરિકી પ્રજા સામે રજૂ થવું છે. વધુમાં સાથીસહોદરો, સલાહકારોને કહ્યું કે એ નામ અને પોતાની ઓળખ પર ખૂબ વિચાર કર્યો છે, મનન કર્યું છે અને લખ્યું પણ છે.

બારાક ઑબામાની પૂઠાના કાગળમાંથી બનેલી પ્રતિમાઓ

૩૩ વર્ષની ઉંમરે બારાક ઑબામાએ પોતાનું પહેલું પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું હતું અને તેનું નામ હતું : **Dreams from my Father : A Story of Race and Inheritance [1995]**. ૪૪ વર્ષની ઉંમરે બીજું પુસ્તક લખ્યું, જેમાં નવા અમેરિકી રાજકારણ પર પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. પુસ્તકનું નામ આપ્યું હતું : **The Audacity of Hope : Thoughts on Reclaiming the American Dream [2006]**. આ બે પુસ્તકો અને બારાક ઑબામાએ જીવનમાં સેવેલાં સ્વપ્નો અને આશાઓ પર નજર નાંખવાનો અહીં આશય છે.

છ મહિના પહેલાં અમેરિકી પ્રજા સમક્ષ રજૂ થયા અને રાજકારણમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે એમનાં સ્વપ્નોંઓ અને આશાઓનો મહેલ એ કાચા પાયા પર બાંધે છે, એમ ઘણાં માનતા હતાં. પરંતુ બારાક ઑબામાનો અસ્ખલિત વાણી પ્રવાહ અને એમનાં ચૂંબકીય પ્રવચનોએ અમેરિકી મતદારોને જકડી રાખતા કર્યા છે. નૂતન રાજકારણનો પાસ નવયુવાન પેઢી પર અજબગજબનો જાદુ પાથરતો રહ્યો છે. થોડા જ વખતમાં એમણે એક નવા રાજકારણનું આંદોલન સર્જ્યું છે. આ આંદોલનનો જબરદસ્ત જાદુ ઐતિહાસિક બની રહે એવી સંભાવનાના ભણકારા સંભળાઈ રહ્યા છે. બારાક ઑબામા પહેલા બિનશ્વેત - આફ્રિકી આ અમેરિકન દેશના ૪૪મા રાષ્ટ્રપતિ ચૂંટાઈ આવે તેવો અહેસાસ પેદા થયો છે. અત્યાર સુધીમાં અમેરિકાના ૫૧ રાજ્યોમાંથી ૩૦ રાજ્યોમાં જે તે પક્ષના સભ્યોએ 'પ્રાથમિક' મતદાન કર્યું છે અને સૌથી વધારે રાજ્યોમાં બારાક ઑબામાએ સફળતા મેળવી છે. બારાક ઑબામા પોતાના નજદીકના પક્ષીય (ડેમોક્રેટિક) હરીફ તેમ જ ખૂબ બાહોશ અનુભવી રાજકારણી બીલ ક્લિન્ટનનાં પત્ની હિલરી ક્લિન્ટનની બરાબરી કરી રહ્યા છે. ઘણા રાજ્યના મતદારોમાં બારાક ઑબામાની બોલબાલા રહી છે. પ્રખ્યાત કેનેડી પરિવારના ટેડ કેનેડી અને કેનેડી પરિવારના બીજાં સભ્યોનો ય સક્રિય સાથ ઑબામા મેળવવા સફળ રહ્યા છે. આફ્રિકી - અમેરિકી લેખિકા ટોની મોરિસન અને ટીવી દુનિયામાં મોટું નામ ધરાવતાં ઓપરાહ વિનફ્રી પણ

બારાક ઑબામાને સાથ આપી રહ્યાં છે. હજારોની સંખ્યામાં નવયુવાન પેઢી પણ ઑબામા સાથે રહી કામ કરતી જોવાની સાંપડે છે.

આવા નૂતન રાજકારણીય સ્વપ્નદષ્ટાની ઓળખ શોધવા ઑબામાનાં પહેલાં પુસ્તકમાં ઝોકિયું કરવું રહે. એમના વાણીપ્રવાહમાં જેટલો જાદુ છે એવો જ જાદુ એમના ગદ્યમાં પણ છે. **Dreams from my Father : A Story of Race and Inheritance** પુસ્તકમાં એમની કુટુંબકથા છે. તે એક અનોખી કુટુંબકથા છે. ૨૦૦૪ની નવી આવૃત્તિમાંની પ્રસ્તાવનામાં પોતાની શોધ અને ઓળખનું કારણ જણાવતા એ લખે છે :

I went to work with the belief that the story of my family, and my efforts to understand that story, might speak in some way to the fissures of race that have characterized the American experience, as well as the fluid state of identity - the leaps through time, the collision of cultures - that mark our modern life.

એમની કુટુંબગાથામાં એવું શું હતું કે ૨૧મી સદીના જગતના જટિલ પ્રશ્નો - રાષ્ટ્રીયતા, સંસ્કૃતિઓની અથડામણ, ધાર્મિક-રાષ્ટ્રીય-સંસ્કૃતિ-ઓળખ વગરેનું સમાધાન કરી શકે ? એ લખે છે : ૧૯૫૮માં કેન્યાના રાષ્ટ્રપતિ કેન્યાટા અને ઘણી જ લાગવગ - પ્રભાવ ધરાવતા મંત્રી ટોમ મ્બોયા એક લૂઓ જાતિના ૨૩ વર્ષીય નવયુવાનને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા હવાઈ યુનિવર્સિટી મોકલે છે. આ નવયુવાન પ્રખર અભ્યાસી ચબરાક બુદ્ધિશાળી છે એટલે પ્રાધ્યાપકો - સહવિદ્યાર્થીઓ પર જાદુ પાથરે છે. એમાં એક ૧૮ વર્ષીય અમેરિકી યુવતી પણ છે. બન્ને પ્રેમમાં પડે છે. યુવતીનાં માતાપિતા, કુટુંબીજનો પર પણ આ યુવાન ગજબનો પ્રભાવ પાડે છે અને છેલ્લે લગ્ન માટે સહમતી મેળવવામાં સફળ બને છે. આ રીતે આ લૂઓ જાતિના યુવાન અને અમેરિકન યુવતીનો ઘરસંસાર શરૂ થાય છે. ૧૯૬૧માં આ સુખી સંસારમાં કમળ ખીલે છે. આ પુત્રનું નામ કિસ્વાહિલી - અરબી શબ્દ બારાક (એટલે વરદાન = blessing) રાખવામાં આવે છે. દાદાનું નામ હુસૈન હતું - એમણે વરસો પહેલાં ઈસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. દીકરાનું બીજું નામ દાદાની યાદમાં 'હુસૈન' રહ્યું. ઑબામા એ લૂઓ જાતિની એક અટક છે. અને સ્વાભાવિક એ જ અટક ચાલુ જ રહી.

દરમિયાન, માબાપનો ઘરસંસાર ચારેક વર્ષમાં અંતાય છે. કેમ કે કેન્યા પાછા ફર્યા બાદ સરકારી તંત્રમાં પિતા ગળાડૂબ રહેવા લાગેલા અને વળી સાથે સાથે નવી જીવનસંગિની સાથે કેન્યામાં નવો સંસાર ખીલવવામાં ખોવાઈ જાય છે. હવાઈ ખાતે રહેતી પત્ની અને પુત્ર ભૂલાતાં ગયાં. અમેરિકી માતા હિંમત હારતી નથી. એ ખુદ બાહોશ તેમ જ વિદ્યાસમ્પન્ન હતી. પોતાના માતાપિતાનો વળી સાથસહકાર પણ હતો. એટલે બારાક ઑબામા પોતાનાં અમેરિકી નાનાનાનીની હૂંફમાં મોટા થાય છે. શિક્ષણ મેળવે છે. માતા સાથે ઈન્ડોનેશિયામાં પણ બીજા પિતા સાથે રહી આવે છે. મોટા થતા, હાર્વર્ડ લૉ કૉલેજમાં કાયદાનું ઉત્તમ શિક્ષણ તેણે લીધું છે અને પછી ત્યાં જ કાયદાના પ્રાધ્યાપક પણ બને છે. કૉલેજના સામયિક "Harvard Law Journal"ના મંત્રી-તંત્રી ય બન્યા. વળી, આ કૉલેજમાં એમની ભાવિ પત્ની મિશેલની ઓળખાણ થઈ. પોતાના પિતાના કુટુંબની મુલાકાત અને કુટુંબશોધ માટે કેન્યા પણ રહી આવ્યા. આવા બધા અવનવા અનુભવો અને મોટા થતા થતા અનુભવેલી નાનીમોટી મૂંઝવણો, સમસ્યાઓનું આલેખન, રસાળ ગદ્યમાં, જોવા મળે છે આ એમના પહેલાં પુસ્તકમાં.

સન ૨૦૦૬માં લખાયેલાં બીજાં પુસ્તક **The Audacity of Hope : Thoughts on Reclaiming the American Dream**માં, બારાક ઑબામા નવું અમેરિકી રાજકારણ કેવી રીતે સર્જ શકાય છે, એના પર વિષદ છણાવટ કરે છે. નૂતન રાજકારણની વ્યાખ્યા આપતા એ લખે છે : એવું રાજકારણ જેમાં ધર્મ, જાતિ, રંગથી પર જતું રાજકારણ. શ્વેત અમેરિકી લોકોને એ ધરપત આપતા લખે છે કે પાછળનો -

ઈન્દુભાઈ જી. દવે માટે તેઓ શિક્ષક સિવાયનું કાંઈ હોઈ શકે એ કલ્પવું ન ગમે. તેમના સાચા શિક્ષક વ્યક્તિત્વે એવી કામગીરી કરી છે કે તેઓ જીવનની ભરપૂર ચરિતાર્થતા રળી શક્યા છે. ઈન્દુભાઈ દવે(જન્મ તા. ૦૮.૦૮.૧૯૨૧)ની છ દાયકાની શિક્ષણયાત્રા સાર્થકભરી અને મહિમા યોગ્ય છે.

વ્યક્તિને યૌવનના પ્રારંભે જ જીવનકાર્યની યોગ્ય દિશા સાંપડે એ સદ્ભાગ્ય ગણાય. ઈન્દુભાઈ મૂળ લીંબડીના. થોડો સમય ઝરિયા અને લીંબડી ભણ્યા પછી મામા સાથે કરાંચી ગયા. ત્યાં મેટ્રિક થયા. કરાંચીનો ઈન્દુભાઈના ઘડતરમાં વ્યાપક ને ઊંડાણભર્યો ફાળો છે. પિતા ઈચ્છતા હતા કે ઈન્દુભાઈ ડૉક્ટર થાય, તેથી વિજ્ઞાન વિદ્યાશાખામાં દાખલ કર્યા. પરંતુ ડોલરરાય માંકડ ને જ્યાંનંદ દવે જેવા સાહિત્યના ઉત્તમ અધ્યાપકોએ તેમને ગુજરાતી સાહિત્યની મોહિની લગાડી. ત્યાં તેમના સાહિત્યસર્જનના બીજને માવજત મળી. તેમના શિક્ષણકાર્યની સફળતામાં લેખનશક્તિનો પણ મહત્વનો ફાળો છે.

ભૂતકાળનો ઈતિહાસ જેમાં અઘેત પ્રજા પર થયેલા જુલમો, અન્યાયો, વગેરેના ઈતિહાસને ઉચિતપણે ઈતિહાસની સરાણે નોંધતા નોંધતા નજર સમક્ષ રાખી એમાંથી પાઠ ભણવા છે અને અમેરિકી રાષ્ટ્રને આગળ લાવવું છે. એ સાથે દુનિયાના દેશોમાં શાંતિ - સુલેહ થાય એવું વાતાવરણ - એવું રાજકારણ સર્જવાનું છે. ગરીબ દેશોને કોઈ પણ અપેક્ષા વગર, સહાયક - મદદરૂપ બનવાનું છે. અને અમેરિકી રાષ્ટ્રનું નામ અને ગૌરવ વધારવામાં મને વધારે રસ છે.

આ ચોપડીની ભાષા અને ગદ્ય ભારે સબળ છે અને સરસ છે. વાચકને અંત સુધી જકડી રાખવામાં એ સફળ પણ થાય છે. ઑબામા પોતાના સામાજિક - રાજકીય અંતરંગની વાતો અને અમેરિકી રાજકારણના ઈતિહાસમાં વાચકને ઝબોળી રાખે છે. આ પુસ્તક એટલે 'a commercial success unthinkable for a British M.P., sitting atop "The New York Times" best seller list for weeks !!'

"ધ ટાઈમ્સ"ના અમેરિકી સંવાદદાતા જેરાર્ડ બેકર ઑબામાએ સર્જેલાં રાજકીય આંદોલનને 'ઑબામાવાદ' [Obama-Mania] કહીને તેને સંબોધે છે. બારાક ઑબામાનું રાષ્ટ્રપતિનું શાસન જો બને, તો તે કેવું રહે, એનો ચિંતાર આપતા આ પત્રકાર આમ લખે છે :

'There is something almost mystically appealing about his potential presidency - a black man from humble beginnings, whose grandfather was a Kenyan goat-herd and who got to Harvard Law School and the US Senate. The prospect of an Obama presidency is genuinely thrilling. And what better way to demonstrate to the world that America is ready to heal the tears in the fabric of international relations by electing some one named Barack Hussein Obama.'

['Kamal Kunj', 3 Buckingham Mews, SUTTON COLDFIELD, West Midlands, B73 5PR, U.K.]

વ્યક્તિને યૌવનના પ્રારંભે જ જીવનકાર્યની યોગ્ય દિશા સાંપડે એ સદ્ભાગ્ય ગણાય. ઈન્દુભાઈ મૂળ લીંબડીના. થોડો સમય ઝરિયા અને લીંબડી ભણ્યા પછી મામા સાથે કરાંચી ગયા. ત્યાં મેટ્રિક થયા. કરાંચીનો ઈન્દુભાઈના ઘડતરમાં વ્યાપક ને ઊંડાણભર્યો ફાળો છે. પિતા ઈચ્છતા હતા કે ઈન્દુભાઈ ડૉક્ટર થાય, તેથી વિજ્ઞાન વિદ્યાશાખામાં દાખલ કર્યા. પરંતુ ડોલરરાય માંકડ ને જ્યાંનંદ દવે જેવા સાહિત્યના ઉત્તમ અધ્યાપકોએ તેમને ગુજરાતી સાહિત્યની મોહિની લગાડી. ત્યાં તેમના સાહિત્યસર્જનના બીજને માવજત મળી. તેમના શિક્ષણકાર્યની સફળતામાં લેખનશક્તિનો પણ મહત્વનો ફાળો છે.

ઈન્દુભાઈ જીવણલાલ દવે

(સૌજન્ય - ચિત્રકાર : દુલારીબહેન સુમરિયા)

શિક્ષક તરીકેની ઈન્દુભાઈની સફળતાનું રહસ્ય તેમની વાર્તાકથનની કળા છે. બાળકોને ઉપદેશથી નહીં પણ વાર્તાના માધ્યમથી નરવા ભાવોનું આકર્ષણ અને ઘેવું લગાડી શકાય એ તેમને હીરજીભાઈ સોમૈયામાંથી સમજાયું. તેમને હેયે વસી ગયું કે વાર્તાકથન ફિલ્મ જોતા હોઈએ તેવું પ્રત્યક્ષીકૃત બની શકે. પછી તેમને સ્પષ્ટ થયું કે બાળકને વાર્તા જે સંદેશો આપે છે તે પ્રછન્નપણે મોટપણે જીવનના નિર્ણયોમાં અસરકારક બની રહે છે.

વાર્તાકથનની આવડત કેળવવા કરાંચીમાં એક બાગને છેડે વૃક્ષો-વેલીઓ-પક્ષીઓ શ્રોતા હોય તેમ વાર્તા કહેવાનું શરૂ કર્યું. અનેક વાર્તાઓ વાંચી, યાદ રાખી. વાર્તાકથનનો તેમણે ગંભીર પુરુષાર્થ કર્યો અને તેની કળા હૃદયગત કરી.

ઈન્દુભાઈમાં સંસ્થા સ્વરૂપની નજર અને આવડત છે. તા. ૨૩.૦૬.૧૯૪૧ના ગિજુભાઈ બધેકાની દ્વિતીય સંવત્સરીએ 'શિશુકુંજ'ની સ્થાપના કરી. શારદા મંદિરના નિયામક મનસુખરામભાઈ જોબનપુત્રાના નિમંત્રણથી 'શિશુકુંજ' શારદા મંદિરના ભાગરૂપે વિકસ્યું. વાર્તાકથનનો કીમિયો એવો અદ્ભુત નીવડ્યો કે બાળકો લોહચુંબકની જેમ ખેંચાયાં. પછી તો ચિત્રો, સંગીત, ગીતો, રમતો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ઉમેરાઈ. પરંતુ દેશના ભાગલા

થતા તેઓ કરાંચી છોડી ભારત આવ્યા. મનસુખરામભાઈએ શારદાગ્રામની સ્થાપના કરી અને ઈન્દુભાઈને એજ્યુકેશન ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે નીમ્યા. શારદાગ્રામમાં વાર્તાકથનની કળાથી તેઓ વિદ્યાર્થીઓ અને ગ્રામજનોને ભરપૂર આકર્ષી શક્યા.

તેમનાં પત્ની કુમુદબહેન મૂળ દારેસલામનાં. પરમિટ રિન્યૂ કરાવવાની હતી અને ક્રોનિક મલેરિયા પછી ઘસાયેલી તબિયત સુધારવા તેઓ પૂર્વ આફ્રિકા ગયા અને પછી અર્ધી સદી સુધી આફ્રિકા જ તેમની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બની રહ્યું. તેમની સફળતામાં બીજી બે આવડતોએ પણ ફાળો આપ્યો છે. ચિત્રની શક્તિ તેમની અંતઃસ્ફુરણા હતી. વગર તાલીમે તેઓ ઉત્તમ ચિત્રકાર બન્યા છે. 'શિશુકુંજ' માટે તેમણે દેશવિદેશના અનેક મહાપુરુષોનાં મોટા કદનાં ભાવવાહી ચિત્રો તૈયાર કર્યાં છે. તેમનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન પણ એકાધિક જગ્યાએ ગોઠવાયું હતું. આ કળાએ 'શિશુકુંજ'ના વિકાસમાં, નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં, બાળમાનસની પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં ઘણી સહાય કરી છે.

ભારત કરતાં વિદેશનું વાતાવરણ ભિન્ન અને પ્રશ્નો અલગ. ખાસ તો કારકિર્દીલક્ષી તીવ્ર હરીફાઈના યુગમાં સુટેવોના ઘડતર અને સદ્ગુણ વિકાસ માટે બાળકો તો જ આવે જો એમનામાં આવા કેન્દ્રનું આકર્ષણ અને પોતાપણું જન્મ્યું હોય. ઈન્દુભાઈ ઉપદેશાત્મક બન્યા વિના ગુણવિકાસ દંઢમૂલ કરવા અંખતા હતા તેથી વાર્તાકથનનું માધ્યમ અપનાવ્યું. નવી નવી વાર્તાઓ શોધવી, વાર્તા કહેતી વખતે અવાજની ચડઉતર, પાત્રાનુસાર અવાજ-વૈવિધ્ય, સ્થળકાળ અને પાત્રનું પ્રત્યક્ષીકૃત વર્ણન, તેમાં નાનાં જોડકણાંનું રસાયણ અને બાળકો માટેનો પ્રેમ - આ બધાંને પરિણામે તેમને એવી શૈલી જડી કે બાળકો વાર્તા સાંભળતાં હોય ત્યારે જાણે બધું પ્રત્યક્ષ થતું હોય તેવું અનુભવતાં. કેવળ બાળકો જ નહીં, માંગરોળ અને સુરેન્દ્રનગર આસપાસનાં ગામોના ગામલોકોમાં કે હરિજનવાસના પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગોમાં તેમણે વાર્તાની જાદુઈ અસર પાથરી. પછી તો તમામ શિશુકુંજના વાર્તાકથનને આગવું સ્થાન મળ્યું. અનેક કાર્યકરો તેમાં કુશળ બન્યા.

શિશુકુંજનો ખ્યાલ બહુ વિશિષ્ટ છે. તેમાં શાલેય શિક્ષણ નથી અપાતું. બાળકની પ્રવેશપાત્રતા કેવળ વય છે - ૬ થી ૧૪ વર્ષની ઉંમર. રવિવારે સવારે આઠથી બાર વાગ્યા સુધી પ્રવૃત્તિઓ ચાલે. સઘળા વ્યવહારનું માધ્યમ ગુજરાતી ભાષા હોય. કાયમી પગારદાર શિક્ષક કે કર્મચારી ન હોય કાં ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ કાં સંસ્કારપ્રવૃત્તિમાં રસવાળાં ભાઈઓ-બહેનો કાર્યકર તરીકે સેવા આપે. બાળકો માટે પ્રેમ અને પોતાની આવડતનું વિતરણ કરવાની લગની એ જ કાર્યકરની મુખ્ય યોગ્યતા. સદ્ભાગ્યે

શિશુકુંજને નિ:શુલ્ક સેવા આપનારા કાર્યકરો મળતા રહ્યા છે. ખ્યાલ સ્પષ્ટ હતો કે પગારદાર માણસ હશે તો કાળક્રમે ફરજને બદલે અધિકાર મુખ્ય બનશે. ઈન્દુભાઈની પ્રતીતિ રહી છે કે **સંસ્થામાં સ્થાયી મોટું ભંડોળ ન કરવું. નહીં તો સંસ્થામાં હોદ્દાની ખોંચતાણ અને તેનું રાજકારણ પ્રવેશે અને ધ્યેય ગૌણ બની જાય.** એટલે ઘસાવાની તૈયારી હોય તે જ શિશુકુંજમાં ટ્રસ્ટી કે કાર્યકર બને છે. શિશુકુંજની શાખાઓએ પણ આ બાબતની કાળજી લીધી છે. વિદ્યાર્થીઓની ફીમાંથી રોજબરોજનો ખર્ચ નીકળે છે. હવે વાલીમંડળો સ્થપાયાં છે તેથી વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ માટે સમભાવી દાતાઓ - વાલીઓ ખર્ચ ઉપાડી લે છે. શિશુકુંજની શાખાઓ ભાવાત્મક રીતે, મદદ - માર્ગદર્શન માટે સંકળાયેલી છે. આ સંસ્થા સ્વરૂપ એ ઈન્દુભાઈની સંચાલનની દીર્ઘદષ્ટિ બતાવે છે.

આચાર્ય મનસુખ સલ્વાનો આ લેખ “અખંડ આનંદ”ના જૂન ૨૦૦૭ના અંકમાં પ્રગટ થયો હતો. તે અહીં સદ્ભાવે પ્રકાશિત કરીએ છીએ.
દિવંગત ઈન્દુભાઈ દવેની લેખમાળા :
‘મીમીની કિટ્ટુ ગાની?’ કેટલાક વખતથી અટકી પડી છે. છેલ્લો હપ્તો ૨૬ ઓક્ટોબર ૨૦૦૬ના અંકમાં, ‘નાને મોઢે મોટી વાત્યું કરે છે, કાઢી મૂકો!’ પ્રગટ થયેલો. એમણે લખેલા બાકી લેખો મેળવીને, આ લેખમાળા આટોપવાના અમને પણ ઓરતા છે. આગામી અંકમાં, આથીસ્તો, ત્રીસમા હપ્તાથી તે લેવાની ધારણા છે. : તંત્રી

કોઈ શાખાને મકાન બાંધવું હોય કે એવું મોટું ખર્ચ કરવું હોય તો શું? એની વિચારણામાંથી તેમને નાટ્યપ્રવૃત્તિ સૂઝી. પ્રાથમિક શાખામાં તેમણે નાટકમાં પાત્ર ભજવેલાં. એ શોખનો વિષય હતો. તેને ગંભીરતાથી લેવાયું દારેસલામમાં. તેમનાં મિત્રો અને નાટ્યપ્રવૃત્તિના પ્રાણસમા પ્રાણેશભાઈ ભટ્ટ, જયંતીભાઈ ભટ્ટ અને ગોરી જોશી જન્મજાત કલાકાર જેવા હતા. ‘હિન્દુ વૉલન્ટિયર કોર’ નામે સંસ્થાના એ સૂત્રધારો. ફંડફાળો કરીને સંસ્થા ચલાવવાને બદલે નાટકો રજૂ કરીને આર્થિક પાસું સધ્ધર કરવું એ ખ્યાલ હતો. નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં ઈન્દુભાઈનું સાહિત્ય સર્જનનું ઝરણું વહેતું થયું. ચિત્તની ભોંયમાં નાટ્યના સંસ્કાર પડેલા હતા; છંદો ઉપર હાથ બેઠેલો હતો. ભાવભૂમિનો ધબકાર હતો, તેમાંથી સગાળશા અને ચેલૈયાની કથાનું ‘બલિદાન’ નામે નાટક લખાયું, ભજવાયું અને વ્યાપક આવકાર પામ્યું. આ જ નાટક પછીથી શિશુકુંજના બાળકોએ પોતાની તમામ શક્તિ રેડી સચોટતાથી રજૂ કર્યું. દારેસલામ પછી ગામ્બિયા, ઝિમ્બાબ્વે, મલાવી જેવા આફ્રિકી દેશોમાં રજૂ કર્યું. ઈન્દુભાઈનો આત્મવિધાસ વધ્યો. એમાંથી રામનાં રખોપાં, શબરી, જય જવારામ, ઉડનખટોલા, માધવલેલી મીરાં,

બાહુબલી, રામબોલા જેવાં નાટકો તેમણે લખ્યાં. કેટલીક તો નૃત્યનાટિકા હતી. બાળકો સાથે કુમુદબહેન અને ઈન્દુભાઈએ પણ પાત્રો ભજવ્યાં. આ નાટકોને એટલો વ્યાપક આવકાર મળ્યો કે તે પૂર્વ આફ્રિકાના દારેસલામ ને નાઈરોબી ઉપરાંત, સુદાન તેમ જ બ્રિટનમાં બર્મિંગમ, લેસ્ટર, લંડન વગેરે સ્થળોએ રજૂ થયાં. એમાંથી જ લંડનના શિશુકુંજનું મકાન બંધાયું. સ્થાયી ભંડોળ ન કરવું એ ચાહીને સ્વીકારેલું બંધન હતું, પરંતુ પસાય વર્ષની મજલ પછી ઈન્દુભાઈને તેનાં ઈષ્ટ પરિણામો જ જોવા મળ્યાં હતાં.

ઈન્દુભાઈનું ધ્યેય ભંડોળ નહીં, બાળકોની સર્જનાત્મકતાનું પ્રગટીકરણ હતું, એટલે પ્રવૃત્તિ વિસ્તાર થતો રહ્યો. સંગીત એમનો કૌટુંબિક વારસો હતો. તેઓ ગાતા, બંસરી અને તબલાં પણ વગાડતા. સંગીત શિશુકુંજનું મધુર માધ્યમ છે. ગુજરાતી ભાષાનું ભાવજગત બાળકોનાં ચિત્તમાં ઠરે એ હેતુ હતો. તેમાંથી ચિત્ર અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો પ્રવેશ્યા. ભારતીય મહાપુરુષોની જયંતી કે પુણ્યતિથિની ઉજવણીમાંથી બાળકોને ભારતીય સંસ્કૃતિની સુવાસ મળે તે શક્ય બન્યું. બાળકોને માનાર્થે જ બોલાવાય, શિક્ષકોને ભાઈ કે બહેન કહીને બોલાવાય. બાલસભા, પુસ્તકાલય, રમતગમત, વકતૃત્વ સ્પર્ધા, સામાન્ય જ્ઞાન, કસોટી વગેરેનું સંચાલન મહદઅંશે બાળકો જ કરે છે. એમાંથી તેમનો આત્મવિધાસ જાગે-વિકસે તે શક્ય બન્યું છે.

ઈન્દુભાઈ સદ્ભાગી છે તેમને હીરજીભાઈ શાહ, સ્વ. દેવચંદભાઈ શાહ અને સ્વ. વલ્લભભાઈ પટેલ જેવા ભૂતપૂર્વ અને ઈશ્વરભાઈ પટેલ, રત્નાભાઈ હીરાણી જેવા દષ્ટિવાન વર્તમાન ટ્રસ્ટીઓ મળ્યા. વાલીમંડળના સભ્યોએ પણ તેમને અનેક રીતે હુકું આપી હતી. તેમણે તૈયાર કરેલું બાળમનોવિજ્ઞાનનું પ્રદર્શન (જે પછીથી પુસ્તિકારૂપ પામ્યું) હોય કે બાળશિક્ષણ કૉન્ફરન્સ કે મહાસંમેલન હોય - તેમની કોઈ પ્રવૃત્તિ નાણાંને અભાવે અટકી નથી.

ઈન્દુભાઈ રમતોના શોખીન હતા. અનેક રમતો બાળકો સાથે રમતા. કિલીમા-જારો, માઉન્ટ લુંગટુ, માઉન્ટ લોગોનેટ ઉપર તેમણે એકથી વધુ પર્વતારોહણ કરેલાં. બાળકો માટે આ કાર્યક્રમો સાહસના તેટલા જ શિસ્ત, નેતૃત્વશક્તિ અને આયોજનશક્તિના વિકાસના બની જતા. માત્ર ખડતલ નહીં, બાળકો સ્વાશ્રય, સ્વચ્છતા, સુઘડતાના આગ્રહી બને તે શિશુકુંજની મહત્ત્વાકાંક્ષા છે. તેમાંથી જીવનઘડતરની શિબિરોનું આયોજન થયું છે. શિશુકુંજમાંથી કેળવાઈને આ બાળકો અનેક દેશોમાં પથરાયાં છે. તેમના સંપર્ક સેતુ માટે લંડનથી “ફૂલવાડી”, મોમ્બાસાથી “કુંજનિકુંજ”, દારેસલામમાંથી “કલરવ” અને નાઈરોબીથી “પતંગિયું” નામે સમાચાર પત્રો પ્રગટ થાય છે. શિશુકુંજમાંથી અત્યાર સુધીમાં ૪૦ હજાર જેટલાં બાળકો સંસ્કારની કેળવણી

પામ્યાં છે. તેના ગૌરવના ઈન્દુભાઈ સાચા અધિકારી છે.

શિશુકુંજની આજ સુધીની સફળતાને આધારે કહી શકાય કે બાળકોના સર્વાંગી અને સમતોલ વિકાસમાં આવી હેતુલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ ઉત્તમ માધ્યમરૂપ નીવડી છે. તેમાં પલોટાઈને બાળકો ભાવિજીવન માટે ખુમારી અને ખડતલપણું, આત્મવિધાસ અને ઉત્તમનો આગ્રહ કેળવતાં થયાં છે. એ સદ્ગુણવિકાસ સમાજ માટે પોષક બની રહે તે શિશુકુંજનો અને ઈન્દુભાઈનો મનોરથ છે.

ઈન્દુભાઈ અને શિશુકુંજ પર્યાયરૂપ ગણાય તેવી સંસ્થા સાથે એમની એકાત્મકતા હતી. અનેક સંસ્થાઓએ એમનું સન્માન પણ કર્યું. લંડનમાં તેમને ‘શિશુસેવક’નો ઈલકાબ પણ અપાયો. દેખાવમાં દૂબળા લાગતા ઈન્દુભાઈ મનથી ખાસ્સા ખડતલ હતા. છેવટ સુધી સ્વખાંથી ભરેલા હતા. છેલ્લે તબિયત તૂટતી જતી હતી ત્યારે પણ ગિજુભાઈ બધેકાના જીવનકાર્ય વિશે ૫૦ ચિત્રો બનાવવાનું અને ભારતમાં શિશુકુંજની વધુ શાખાઓ થાય તે માટે પ્રવૃત્ત હતા. પત્ની કુમુદબહેનનું અવસાન અને સંધિવા તેમની આંગળીઓને કલમ કે પીંછી ઝાલવા દેતા ન હતા ત્યારે ય એમનો મનોરથ અડગ હતો. તેનું રહસ્ય તેઓ આમ વર્ણવે છે : ‘મારા જીવનમાં કોઈ પણ જાતની વિટંબણા ઊભી થઈ નથી. એની પછવાડે એક જ ફોર્સ કામ કરતો લાગે છે અને એ છે બાળકોના મૂંગા આશિષ.’

આવા ઈન્દુભાઈ ચોરાશી વર્ષની વયે (તા.૦૨.૦૪.૨૦૦૬) ટૂંકી માંદગી પછી નાઈરોબીમાં અવસાન પામ્યા ત્યારે લાગ્યું કે એક આજીવન બાળશિક્ષકની ખોટ પડી. આજે સૌથી વધુ જરૂર ઉત્તમ, પ્રયોગશીલ બાળશિક્ષકોની છે. ઈન્દુભાઈના જીવનકાર્યનું ગૌરવ વિદેશની ભોંય પર રચેલાં સંસ્કાર કેન્દ્રો છે. એટલે રજનીકુમાર પંડ્યા ઈન્દુભાઈને ‘ઈસ્ટ આફ્રિકાના ગિજુભાઈ’ કહી ઓળખાવે, કે કેન્યાના કુરજી પટેલ શિશુકુંજને ‘દેવાની નહીં પણ લેવાની સંસ્થા’ તરીકે ઓળખાવે કે પ્રવીણ વેકરિયા શિશુકુંજે મને આત્મવિધાસ કેળવતા શીખવાડ્યું, જેનું પ્રતિબિંબ મારી જીવનશૈલીમાં પડે છે. એમ કહી ગૌરવ કરે કે રમેશ ઠાકર ‘આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાને જાળવવા માટે પ્રત્યેક બાળકે શિશુકુંજમાં જવું જ જોઈએ.’ એવો ભાર મૂકે તેની પાછળ ઈન્દુભાઈ જેવા સાચા અને સમાર્પિત શિક્ષકને અપાયેલો અંતરનો અર્ધ્ય છે.

ઈન્દુભાઈ એવું જીવન જીવી ગયા, એવું દષ્ટાંતરૂપ કાર્ય કરી ગયા જે અનેક માટે પ્રેરણારૂપ છે. આવા શિક્ષકો એ સંસ્કાર જીવનની શોભા છે, ઉજવળ ભવિષ્યની આશા છે. એમનો વારસો ઝીલીને કાર્યને આગળ ધપાવનારા કાર્યકરોની કદી ખોટ ન પડે તે ઈન્દુભાઈ દવેને સાચી અંજલિ છે.

[C/403, Sural Apartments, Judges' Bungalows, Aambawadi area Post Office, AHMEDABAD - 380 015, India]

સમકાલીન સમર્થ ગઝલકાર - ઝફર ઈકબાલ

○ 'આદિલ' મ-સૂરી

ઝફર ઈકબાલ

બાહર ગલીમેં ચલતે હુવે લોગ થમ ગયે
ત-હાઈયોં કા શૌર થા ખાલી મકાન મેં

- ઝફર ઈકબાલ

ઝફર ઈકબાલના આ અને આવા અનેક શેરોથી ઉદ્દ ગઝલવિશ્વ સુપરિચિત છે. કવિના ૨૭ ગઝલસંગ્રહો તથા ચાર સમગ્ર ગઝલ સંચયો ઉદ્દ ગઝલ ક્ષેત્રે ધૂમ મચાવી ચૂક્યા છે. લગભગ ચાર દાયકાથી ય વધુની તેમની સાથેની મૈત્રીના બળે તેમને વાત કરી કે 'આપ વર્ષોથી પંજાબી, પુશ્તૂ, બલોચી, સિંધી, હિંદી, સંસ્કૃત શબ્દાવલીનો આપની ગઝલોમાં છૂટથી પ્રયોગ કરી રહ્યા છો, તો મારી માતૃભાષા ગુજરાતીનો શો વાંક છે કે આપે તે તરફ ધ્યાન નથી આપ્યું. બેપાંચ ગઝલો ગુજરાતી રદીફો સાથે ન લખી આપો?'

કવિએ શીઘ્ર ઉત્સાહભરે ઉત્તર વાળ્યો : 'બેપાંચ શું આખો નવો સંગ્રહ લખી આપું.'

પરિણામરૂપે કવિએ જોતજોતામાં ૧૨૧ ગઝલોનો આખો સંગ્રહ ગુજરાતી રદીફો સાથે લખી આપ્યો.

ઉદ્દ અને ગુજરાતી ગઝલ ક્ષેત્રે આજ સુધી અસંખ્ય સમર્થ ગઝલકારોએ એક એકથી ચડિયાતી ગઝલોની હારમાળા સર્જી છે. અસંખ્ય પ્રયોગો દ્વારા ગઝલનાં સ્વરૂપની સીમાઓ સતત વિસ્તારી છે.

ઝફર ઈકબાલની આ ગઝલો દ્વારા એક નવતર સીમાચિહ્ન ઉમેરાય છે. બંને ભાષાઓ, તેના ગઝલકારો વચ્ચે એક વિશિષ્ટ સેતુ રચાય છે. ભાષા અને કવિતાની સીમાઓ વિસ્તરી રહી છે.

ટૂંક સમયમાં, ઝફર ઈકબાલની આ ૧૨૧ ગઝલો 'તરકીબ'ના નામે, પુસ્તકાકારે પણ ઉપલબ્ધ બની રહેશે.

- 'આદિલ' મ-સૂરી

(૧)

હર તરહ કે ગુબાર સે આગળ જતા રહ્યા
હમ ખ્વાબે ઈતેઝારસે આગળ જતા રહ્યા
દરિયાએ આરઝુ કો ખબર હી ન હો સકી
હમ આર થે કે પાર સે આગળ જતા રહ્યા
બારી હમારી આને હી વાલી તો થી મગર
હમ આપ હી કતાર સે આગળ જતા રહ્યા
જો લોગ ડૂબને કે લિયે આયે થે, વહી
પાની કી તેઝ ધાર સે આગળ જતા રહ્યા
અપના મદાર છૌડ કે પહોંચે થે હમ વહાં
ફિર ઉસ કે ભી મદાર સે આગળ જતા રહ્યા
અપને હી દાગે દિલ કી રહે હમ તલાશ મેં
ઔર ઉસકે લાલાઝાર સે આગળ જતા રહ્યા
સબ દૂસરોં કે સાથ પહુંચતે કહીં મગર
હમ ખુદ હી રેહગુઝાર સે આગળ જતા રહ્યા
આયે થે જિસમેં ખાક ઉડાને કો ચાર દિન
ઉસ દશતે* બેકિનાર સે આગળ જતા રહ્યા
રુકને લગે થે પ્યાસ કી શિદત સે હમ ઝફર
ફિર ઉસકે આબશારસે આગળ જતા રહ્યા

* દશત = ૨૨

(૨)

ઈધર ઉધર સે બહાર ઊભો છું
તુમ્હારે ઘર સે બહાર ઊભો છું
મેં દર નહીં તેરા ખટખટાયા
જો રાત ભર સે બહાર ઊભો છું
યહીં પે હે મેરા આશિયાના
મગર શજર સે બહાર ઊભો છું
મેં તુમ સે મિલને કી આરઝૂં મેં
તુમ્હારે ડર સે બહાર ઊભો છું
તુમ્હેં કભી યે ખબર ન હોગી
કે મેં કિધર સે બહાર ઊભો છું
બનાઉંગા અપના રાસ્તા ખુદ
જો રેહગુઝાર સે બહાર ઊભો છું
જૂનું હું એક ઔર હી તરહ કા
મેં અપને સર સે બહાર ઊભો છું
મેરે અંધેરે હેં મેરે અપને
શબે હુનર સે બહાર ઊભો છું
નઈ હે પેહચાન મેરી અબ કે
કે મેં ઝફર સે બહાર ઊભો છું

(૩)

ઓલે પડે વરસાદમાં
સર ક્યા મુડે વરસાદમાં
ઉસને મુઝે કુછ હબ્સ* મેં
મેને ઉસે વરસાદમાં
બિમાર હેં જો ગયે થે
અચ્છે ભલે વરસાદમાં
મેં હિજૂ** કાટા હૈ બહુત
આ જાઈએ વરસાદમાં
ઈક દૂસરે કી લેં ખબર
ફૂરસત ઈકસે વરસાદમાં
બિજલી કળકળતી હૈ તેરી
મેરે લિયે વરસાદમાં
યે ચાંદ ક્યું રોશન હૈ, જબ
તારે છુપે વરસાદમાં
ફિર દૈર તક નિકલે નહીં
એસે ઈસે વરસાદમાં
તાને હુએ કબ કે ઝફર
પરદે હટે વરસાદમાં

* હબ્સ = હવાનું રોકાઈ જવું

** હિજૂ = વિરહ

(૪)

હો થા ન ઈન્તેઝામ તો કોને કહીશ તું
નિકલા ખયાલે ખામ તો કોને કહીશ તું
જો તેરે સાથ હો ગઈ ઉસ વારદાત મેં
આયા જો ઉસ કા નામ તો કોને કહીશ તું
જિસ કે ભી ઈતેઝાર મેં બૈઠા હૈ દેર સે
લેગા નહીં સલામ તો કોને કહીશ તું
અબ ઈત્ના પેટભર કે ભી ખાના નહીં દુરસ્ત
દેના પડે જો દામ તો કોને કહીશ તું
જૈસી હૈ તેરે દમ સે, તેરે બાદ ભી રહી
વૈસી હી ધૂમ ધામ તો કોને કહીશ તું
ખુશ તો બહુત હેં બાતોં હી બાતોં મેં ઈસ કદર
હોતા નહીં જો કામ તો કોને કહીશ તું
નાલાં રહે ઈસી તરહ બરતાવ સે તેરે
સારે યે ખાસો આમ તો કોને કહીશ તું
યે ભી બહુત હૈ જો યહાં પાની હુવા હલાલ
યે ભી હુવા હરામ તો કોને કહીશ તું
દાલાન મેં વો ચાંદ ભી ચમકા નહીં ઝફર
ગુલ હો ચરાગે બામ તો કોને કહીશ તું

(૫)

અપના દિયા જલાયે બેઠા છીએ અહીં
વો આયે યા ન આયે બેઠા છીએ અહીં
પુચકારતે હેં આતે જાતે મુસાફરોં કો
ધૂની સી ઈક રમાયે બેઠા છીએ અહીં
હિમ્મત હી અપને અંદર બાકી નહીં તો કોઈ
આ કર હમેં ઉઠાયે બેઠા છીએ અહીં
બાહર કહીં ઢંબોરા તુમ પીટતે હો ક્યા
ઘર હી મેં અબ તો હાયે બેઠા છીએ અહીં
કલ રાત શહેર ભર પર ક્યા ક્યા ગુઝર ગઈ
કોઈ તો આ બતાયે બેઠા છીએ અહીં
અપને હી દિલ કે અંદર મહેકૂઝ* હેં બહુત
કોઈ ન દેખ પાયે બેઠા છીએ અહીં
ઈક હશ ઉઠા હુવા હૈ કૂચે મેં અપને આજ
ઔર અપના મુંહ છુપાયે બેઠા છીએ અહીં
કુછ ભી ગરઝ નહીં હૈ, હેં અપને આપમાં ગુમ
કોઈ અબ આયે જાયે બેઠા છીએ અહીં
નારાઝ હો કે પેહલે વો ચલ દિયા ઝફર સે
અબ યું હી મુંહ ફુલાયે બેઠા છીએ અહીં

* મહેકૂઝ = સુરક્ષિત

(૬)

ધૂપથી દિલમાં થા અંધકાર
યાની મિલા જુલા અંધકાર
મેંને કહી ધુંધલકે મેં
ઉસને જવાબ દિયા અંધકાર
ઢૂંઢીં રોશનીયાં શબભર*
ઔર હરબાર મિલા અંધકાર
ઈતને તેઝ ઉજાલેમાં
તેરા ઔર મેરા અંધકાર
એક હી સિકકે કે દો રૂખ
ક્યા અજવાળું ક્યા અંધકાર
મેરે ઔર અંધેરે હેં
ઔર તેરે હેં જુદા અંધકાર
ઘર સે નિકલે તો દેખા
રાહ મેં પડા હુવા અંધકાર
ખામોશી મેં લગી હૈ આજ
અપની મુઝે સદા અંધકાર
આંખેં ચુંધ્યા ગઈ ઝફર
યા અપના ઐસા અંધકાર

* શબભર = રાતભર

(૭)

ખાક ઉઠાઈ ભરબપોરે
ધૂમ મચાઈ ભરબપોરે
પકડે ગયે હેં ચકાચૌદમાં
શામત આઈ ભરબપોરે
આયા લેકિન સાથ ઉસ કે થા
ઉસ કા ભાઈ ભરબપોરે
ફારિગ કિયા ઉસે આતે હી
જાન બચાઈ ભરબપોરે
ખાટ ન થી તો ઉસ કી ખાતિર
દરી બિછાઈ ભરબપોરે
સાયબાન આ તાના પેહલે
ઔર લિટાઈ ભરબપોરે
ગલત જગા પર છેડા ઉસ કો
ગાલી ખાઈ ભરબપોરે
સુબહ કી આઈ હુઈ કો આખિર
મિલી રિહાઈ ભરબપોરે
ઠંડી ઠાર પિલાઈ ઝફર કો
દૂધ મલાઈ ભરબપોરે

(૮)

કોઈ રૂબરૂ નજીક છે
ઔર હૂબહૂ નજીક છે
નીંદ ક્યું નહીં હે આ રહી
ખ્વાબે આરઝૂ નજીક છે
ખુદ તો દૂર હૈ ઉસી તરહ
ઉસ કી ગુફતગૂ નજીક છે
ખ્યાસ કેહ રહી હૈ જૌર કી
કોઈ આબજૂ નજીક છે
કિસ તરહ કા હૈ મિલાપ યે
દૂર મેં હું, તૂ નજીક છે
બખિયાગર કહાં ચલા ગયા
હાજતે રફૂ નજીક છે
દોસ્ત હો ગયે હેં દૂરતર
યા મેરા અદૂ નજીક છે
ડૂબને કા વક્ત આ ગયા
સૈલે રંગો બૂ નજીક છે
લગ રહા થા ઈસ તરહ ઝફર
કોઈ સૂ બ સૂ નજીક છે

(૯)

વહી ઘરમેં ઝાલી વગેરે વગેરે
જો થી એક સાલી વગેરે વગેરે
રહા કુછ નહીં પાસ જિસ રોઝ સે હમ
હુવે તુજ સે ખાલી વગેરે વગેરે
બહુત જૈસે લાચાર થી અપને ઘરમાં
સો જા કર સંભાલી વગેરે વગેરે
ખામોશી મેં હી હો ગઈ કેસી ફારિગ
ન બોલી ન ચાલી વગેરે વગેરે
બઝાહિર લગી આમ સી, થી મગર વો
કોઈ શૈ નિરાલી વગેરે વગેરે
જો આયા થા કરને સલામે મોહબ્બત
ગયા દે કે ગાલી વગેરે વગેરે
ફટે ઔર પુરાને થે હમ ઔર ઉસને
મરમ્મત કરાલી વગેરે વગેરે
ચલા ભી ગયા વો ઝરા ભીક દે કર
રહે હમ સવાલી વગેરે વગેરે
મિલી તો ઝફર સાથ હી લે ચલે હમ
ન દેખી ન ભાલી વગેરે વગેરે

(૧૦)

કરતા હું ક્યું સલામ મને કંઈ ખબર નથી
ક્યા પડ ગયા હૈ કામ મને કંઈ ખબર નથી
મેરે હિસાબ મેં તો અભી દિન નથી ચળહા
ક્યું પડ ચુકી થી શામ મને કંઈ ખબર નથી
ઉસ કા તો અબ હુઆ હૈ કહીં ખૈર સે શુરુઅ
મેં હો ચુકા તમામ મને કંઈ ખબર નથી
પીછે તો છૌડ આયા હું ફટે લગે હુએ
આગે બિછા હૈ દામ* મને કંઈ ખબર નથી
દો ઘૂંટ ઉસ શરાબે તમાશા કે પી લીએ
મુઝ પર જો થી હરામ મને કંઈ ખબર નથી
આતા હૈ ઈત્ની દૂર સે આંખોં મેં કિસ તરહ
યે ખ્વાબે ખુશખિરામ મને કંઈ ખબર નથી
અફસોસ, એક મેરે લિયે હી થા સરબસર
યે સારા ઈન્તેઝામ મને કંઈ ખબર નથી
મુઝ પર કુછ ઈખ્તિયાર કિસી કા નહીં, સો વો
દેતા હૈ કબ લગામ મને કંઈ ખબર નથી
કૂડે પેં ફેંક આયા હું મેં ખુદ ઉસે ઝફર
થા આપ કા કલામ મને કંઈ ખબર નથી

* દામ = જાળ

ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના સંદર્ભમાં ઈંગ્લેન્ડ-સ્થિત વિચારપત્ર “ઓપિનિયન” : એક અધ્યયન

○ આશા વિહોલ

પ્રકરણ - ૧

વિષયઆરંભ

● ૧.૧ વિષયસમજ

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ આ બંને સાથે સાગરનો સંબંધ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. એનું કારણ કદાચ ગુજરાતને મળેલો વિશાળ સાગરકિનારો અને ગુજરાતી પ્રજાની સાહસવૃત્તિ બંને પરિબળો ભાગ ભજવતા હોવા જોઈએ. ભારતનાં અન્ય રાજ્યો કરતાં કદાચ ગુજરાતીઓ અન્ય દેશોમાં જઈને વસવાટ કરવા હંમેશાં અગ્રેસર રહ્યા છે. ગુજરાતી પ્રજા વ્યાપારી પ્રજા છે. વળી વર્ષોથી વ્યાપાર રોજગાર માટે તે સાગરખેડુ પ્રજા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતીઓએ સાત સમંદર પાર કરી દૂર દેશોમાં જઈને માત્ર વ્યાપાર રોજગાર જ નથી વધાર્યો પરંતુ આ પ્રજાએ એક આવી અનોખી ઓળખ પણ ઊભી કરી છે.

(૧૧)

જલતરંગ મૌન બોલે છે
અંગઅંગ મૌન બોલે છે
જંગલોમેં શોર મચ ગયા
ક્યા દબંગ* મૌન બોલે છે
હેં ખુલી ખુલી સમાઅતે**
તંગતંગ મૌન બોલે છે
સરસરા ઉઠા હૈ આસમાં
ક્યા પતંગ મૌન બોલે છે
દૂર દૂર ગુનગુનાહટ્ટેં
સંગસંગ મૌન બોલે છે
હર તરફ ધમાલ કા સમાં
થા મલંગ મૌન બોલે છે
એ'તેબાર કૌન કરેગા
ઉઝરે લંગ*** મૌન બોલે છે
કોઈ કાન ધર નહીં રહા
બે ઉમંગ મૌન બોલે છે
મેં ભી હૈરતોં મેં ગુમ ઝફર
વો ભી દંગ મૌન બોલે છે

* દબંગ = જોરદાર

** સમાઅત = શ્રુતી

*** ઉઝરે લંગ = લૂલો બચાવ

[P.O. Box 922, HOBOKEN, NJ 07030,
U.S.A.]

ઓપિનિયન / Opinion

ગુજરાતીઓ દક્ષિણ આફ્રિકા, વેસ્ટ ઈન્ડિઝ, મોરિશિયસ, ફિજી, બ્રિટન, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, સાઉદી અરબ જેવા ૧૨૫થી વધુ દેશોમાં ફેલાયા છે. બ્રિટિશરાજ દરમિયાન ગુલામો તરીકે ગયેલી આ પ્રજા તેની મહેનત, ખંત ધીરજ, બુદ્ધિ અને વ્યાપારી કુનેહને કારણે ખૂબ ટૂંક સમયમાં જ આ તમામ દેશોના આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માળખાંઓની ધોરી નસ સમાન બની ગઈ. એશિયા, યુરોપના મોટા ભાગના દેશોમાં જ્યાં ગુજરાતીઓ સ્થિર થયા છે ત્યાં તેમણે તેમના વ્યક્તિગત વિકાસની સાથે જે તે સમાજ અને દેશના વિકાસ અને પુનરુત્થાનમાં પણ એટલો જ જબરદસ્ત પુરુષાર્થ કર્યો છે.

ગુજરાતીઓ એટલે માત્ર વ્યાપારીઓ જ એવી વર્ષો જૂની પ્રચલિત ઊક્તિને પણ આ વિદેશવાસી (ડાયસ્પોરિક) ગુજરાતીઓએ ખોટી ઠેરવી. દરિયાપારના દેશોમાં વસતા અને ત્યાંના સમાજ અને સંસ્કૃતિમાં ભળી ગયેલા પરંતુ, હજુ હાલોહાલ જે ગુજરાતી છે એવા આ ડાયસ્પોરિક સમાજે પત્રકારત્વ અને માધ્યમોમાં પણ એટલો જ ઉમદા ફાળો આપ્યો છે. દરિયાપાર વસતા આ ડાયસ્પોરિક ગુજરાતીઓને તેમના હકો, તેમની વૈચારિક ક્રાંતિ અને સ્થાનિક પ્રજા અને સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ સાથે અનુસંધાન અને જોડાણમાં આ પત્રકારત્વ જ એક ‘જોડતી કડી’રૂપ પુરવાર થયું હતું.

ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે, ઓછું જાણીતું પરંતુ વડેરું નામ એટલે પૂર્વ આફ્રિકામાં પ્રથમ ગુજરાતી સમાચારપત્ર ઈ.સ. ૧૮૮૪માં શરૂ કરનાર તંત્રી ફઝલભાઈ જાનમહમ્મદ માસ્તર. આ સમાચારપત્રનું નામ હજુ સુધી જાણવા મળ્યું નથી. જો કે ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક પત્રકારત્વમાં વિચારપત્ર એક અલગ જ સ્થાન ધરાવે છે. એક વિચારપત્રની તાકાતથી તો આખી દુનિયા પરિચિત છે. માત્ર પોતાના મક્કમ વિચારો અને કોશિયો પણ સમજી શકે એવી સરળ શૈલી દ્વારા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકાના ઈતિહાસમાં અને ત્યાંની હિંદી કોમની લડત, હક અને પ્રવૃત્તિઓનું મુખપત્ર બની ગયું તે હતું, ઈ.સ. ૧૯૦૩ના જૂનમાં શરૂ થયેલ “ઈન્ડિયન ઓપીનિયન”. આમ, વર્ષોથી ગુજરાતીઓ તેમની કલમની તાકાત દ્વારા વૈચારિક ક્રાંતિ લાવવાનો પ્રયાસ સતત કરતા રહ્યા છે.

સાત સમંદર પાર વસતા ગુજરાતીઓ માટે ‘ડાયસ્પોરા’ શબ્દ વપરાય છે. ‘ડાયસ્પોરા’ શબ્દ જ્યુ (યહૂદી) સમાજના હિજરત કરી ગયેલા લોકો માટે વપરાય છે. જો કે ગુજરાતીઓ હિજરત કરી ગયેલી પ્રજા નથી. તેઓ આર્થિક-સમૃદ્ધિ, ઉચ્ચ તકો, સંશોધનો, રાજકીય તકો વગેરેની તલાશમાં ત્યાં ગયેલી પ્રજા છે. ‘ડાયસ્પોરા’ માટે,

તદ્દુપરાંત, દરિયાપાર, વસાહતીઓ, વિદેશ વસવાટી વગેરે શબ્દો પ્રસિદ્ધ છે.

પત્રકારત્વની અનુપારંગત (એમ.ફિલ.)ની પદવી માટેના અભ્યાસક્રમના ભાગરૂપ કરવામાં આવેલો સંશોધનનિબંધ; વર્ષ : ૨૦૦૫ - ૨૦૦૭

સંશોધનકર્તા – આશા વિહોલ
વિદ્યાર્થિની અનુપારંગત (પત્રકારત્વ)

માર્ગદર્શક – અશ્વિન ચૌહાણ, વ્યાખ્યાતા
પત્રકારત્વ અને સમૂહ પ્રત્યાયન વિભાગ,
મહાદેવ દેસાઈ સમાજસેવા મહાવિદ્યાલય,
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ રોડ,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

આ નિબંધને હપ્તાવાર અહીં, “ઓપિનિયન”માં, સદ્ભાવે, આપવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. : તંત્રી

● ૧.૨ અભ્યાસનો હેતુ

- ડાયસ્પોરિક (બિનનિવાસી વસાહતીઓ) ગુજરાતીઓનું પત્રકારત્વમાં પ્રદાન જાણવાનો
- ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વના ઈતિહાસ અંગે જાણકારી મેળવવાનો
- ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વમાં વિચારપત્રોનું યોગદાન જાણવાનો
- ડાયસ્પોરા ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં “ઓપિનિયન”નું યોગદાન સમજવાનો
- ડાયસ્પોરા ગુજરાતી પત્રકારત્વ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યને કેટલો વેગ મળ્યો તે જાણવાનો
- ડાયસ્પોરા ગુજરાતી પત્રકારત્વ દ્વારા ગુજરાતી સમાજના પ્રશ્નોને કેટલો ન્યાય અપાય છે તે જાણવાનો
- ડાયસ્પોરા ગુજરાતી પત્રકારત્વ દ્વારા ગુજરાતી ભાષાને ટકાવવા અને સાચવવાનો પ્રયાસ કેટલો કારગત છે તે જાણવાનો
- વિદેશમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વનું ભવિષ્ય જાણવાનો
- “ઓપિનિયન” અંગે તેના લેખકો-વાચકોમાં મંતવ્યો અને વિચારો જાણવાનો

● ૧.૩ સંશોધનનું કાર્યક્ષેત્ર

આ સંશોધન, મુખ્યત્વે, “ઓપિનિયન”ને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવામાં આવ્યું છે. “ઓપિનિયન” વિચારપત્ર બ્રિટનના વેમ્બલીથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ સંશોધનકાર્યમાં ‘ડાયસ્પોરા ગુજરાતી પત્રકારત્વ’ અંગે વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી “ઓપિનિયન” વિચારપત્રનો તા. ૨૩-૪-૧૯૮૫ થી તા. ૨૬.૧૨.૨૦૦૫ સુધીનો સમયગાળો લીધો છે. આ સમયગાળો આશરે અગિયાર વર્ષનો છે. આ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ૧૨૯ અંકોનો અભ્યાસ કર્યો છે.

● ૧.૪ સંશોધનની મર્યાદાઓ :

આ સંશોધનકાર્યનું કાર્યક્ષેત્ર ૧૨૯ અંકોનું રહ્યું છે. તેથી ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક દરેક બાબતને સ્પર્શી શકાઈ નથી. તે ઉપરાંત કેટલાક વિષયનિષ્ણાતોને તેમના સમયના અભાવને કારણે મળી શકાયું નથી જેથી તલસ્પર્શી માહિતી જોઈએ તે પ્રમાણે મળી નથી. તારીખ ૨૬-૩-૧૯૮૬ અંકનાં પૃષ્ઠ નં. ૮, ૯ તથા તા. ૨૬-૨-૧૯૮૯ અંકનાં પૃષ્ઠ નં. ૬, ૧૩ કોરાં હોવાથી તેમને સંશોધનકાર્યમાંથી બાકાત રાખવાં પડ્યાં છે.

● ૧.૫ સંશોધન પદ્ધતિઓ :

માણસ કૃતૂહલપ્રિય પ્રાણી છે. કોઈક વિષય, વસ્તુ કે બાબત પ્રત્યે ‘શા માટે?’ ‘શું કામ?’ એવો સંશય ઉદ્ભવે એટલે આ શંકાઓના સમાધાન માટે માણસ ચોક્કસ પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રકારના પ્રયાસ-પ્રયત્નમાં માણસના જ્ઞાનની સીમા વિસ્તરે અને બીજું જે જાણતો હોય એને વધુ ઊંડા અભ્યાસ દ્વારા શુદ્ધ કરે કે પ્રમાણિત કરે. ‘શોધ’ શબ્દ સંસ્કૃતના ‘શુદ્ધ’ પરથી બનેલો છે, જેનો અર્થ થાય છે ‘શુદ્ધ કરવું’. જે કાંઈ ઉપલબ્ધ કે પ્રાપ્ત છે તેને નવું રૂપ આપવું અને પુનઃ ઉપલબ્ધ કરાવવું એવો અર્થ ‘શોધ’માંથી ફલિત થાય છે. આમ, ‘સંશોધન’ એટલે સારી રીતે શુદ્ધ-પ્રશુદ્ધ કરવું.

અંગ્રેજીનો ‘રિસર્ચ’ શબ્દ ફ્રેંચ ભાષાના ‘Rachecher’ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. અર્થ થાય છે - ‘to seek again’ મતલબ કે પુનઃ શોધવું. હિન્દીમાં ‘રિસર્ચ’ માટે ‘ખોજ’, ‘અનુસંધાન’, ‘ગવેષણા’ અર્થો આપ્યા છે. ‘ખોજ’ શબ્દ માટે અંગ્રેજીમાં ‘discovery’ શબ્દ વપરાય છે. ‘To discover means to find or learn’ મતલબ કે ખોળી કાઢવું, જ્યારે ‘invert’નો અર્થ થાય છે : ‘અન્વેષણ’. ‘To make or design that does not exist before’ - જે પહેલાં અસ્તિત્વમાં ન હોય તેવું બનાવવું કે રચના કરવી. પરંતુ ‘શોધ’માં ન જાણેલી વસ્તુને ખોળી કાઢવી’નો ભાવ સમાયેલો છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનપ્રણાલીમાં ‘research’ શબ્દનો અર્થ છે ‘એવું સત્ય જેની કશી જાણકારી નથી,’ તેને પુનઃ પુનઃ વારંવાર શોધવાનો ભાવ સમાયેલો છે. પરંતુ ‘ખોજ’ કે ‘ખોળ’માં એવી, ઘટના, જે આકસ્મિક નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે, જે

માણસની જાણકારી વધારવાની સાથે-સાથે સમાજને વિકસિત કરે છે. મતલબ કે ‘જ્ઞાનવૃદ્ધિ’માં સહાયક બને છે.

○ Research means systemised effort to gain new knowledge.

– A.V. Redman / B.S. Mory

○ ‘નવીન જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સવ્યવસ્થિત પ્રયત્ન એટલે સંશોધન.’

○ ‘Research is sufficiently objective & systematic to make possible classification, generalisation and verification of data observed.’

– જ્યોર્જ લુન્ડબર્ગ

અવલોકન કરેલા તથ્યનું સુવ્યવસ્થિત અને વસ્તુનિષ્ઠ વર્ગીકરણ, સામાન્યીકરણ અને પ્રમાણીકરણ એટલે સંશોધન.

Any scholarly investigation is search for truth, far facts for certainties.

- વોલ્ડર ઈ સ્પાર, રાઈનહાર્ટ જે સ્વે સન

A searching made for something, especially with care also, a continued careful inquiry or investigation into subject, in order to discover facts or principles.

– The New Century Dictionary

‘તથ્ય કે સિદ્ધાંતની તપાસ કરવા માટે વિષયવસ્તુના બધા પ્રકારનાં પરીક્ષણ અને પુનઃપરીક્ષણની પ્રક્રિયાને સંશોધન કહેવામાં આવે છે.’

વિષયવસ્તુલક્ષી સંશોધન :

વિષયવસ્તુના વિશ્લેષણથી તંત્રી કે લેખકના ઈરાદા તથા પ્રકાશન કે પ્રસારણના શ્રોતાગણના સ્વરૂપની ખબર પડે છે. સાથે વાચન-અભ્યાસને લક્ષમાં લેવાથી લોકો શું વાંચવા માગે છે તેનો સંકેત મળે છે.

અંગ્રેજીમાં જેને ‘ANALYSIS’ અર્થાત્ વિશ્લેષણ કહેવામાં આવે છે, તે શબ્દ ગ્રીક ભાષામાં ‘ANA’ અને ‘LYSIS’ પરથી ઉદ્ભવેલો છે જેનો અર્થ થાય છે છૂટું પાડવું. ‘વિશ્લિષ્ટ’ કરવું એટલે છૂટું પડેલું કે પાડેલું. વિશ્લેષણ એટલે જે બહારથી દેખાય છે, તેની અંદર કે નીચે શું છે તે જાણવું.

માહિતીવિશ્લેષણની પ્રક્રિયા :

૧. એકત્રિત માહિતીનું સંપાદન
૨. પ્રાથમિક અને ગૌણ માહિતીનું સંપાદન
૩. વર્ગીકરણની ક્રમબદ્ધતા અને માહિતીની ઉપયોગિતાની ચકાસણી

૪. પ્રશ્નાવલિ અને અનુસૂચિઓનું સંજ્ઞાકરણ [coding] અને સંજ્ઞાઓને ક્રમાંક આપવા

૫. કોષ્ટકીકરણનું આયોજન અને પરીક્ષણ તથા મહત્વની વ્યાખ્યાઓની સ્પષ્ટતા

વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ એટલે શું ?

‘Content Analysis attempts to characterise the meaning in a given body of discourse in a systematic and qualitative fashion.’

– કેપલા

‘વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ આપવામાં આવેલાં ભાષણોના અર્થોને વ્યવસ્થિત તેમ જ ગુણાત્મક રૂપે વ્યક્ત કરે છે.’

‘Content Analysis is a research technique for an objective, systematic and qualitative description of the manifest content of communication.’

– બેરેલસન

‘વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ પ્રત્યાયનના પ્રકાર, વિશ્લેષણના ઉદ્દેશાત્મક ક્રમબદ્ધ અને ગુણાત્મક વિવરણાર્થે સંશોધનની એક પ્રવિધિ છે.’

ગૂડ અને હક્ટ નામના પ્રત્યાયન માધ્યમના માંધાતાઓએ સમાચારપત્રોના વિશ્લેષણ અને તર્કપૂર્ણ ઘડતર માટે તેમ જ સારાં પરિણામો પ્રાપ્ત કરવા માટે વૈજ્ઞાનિક પ્રવિધિને આવશ્યક દર્શાવી છે.

વિષયવસ્તુના વિશ્લેષણની લાક્ષણિકતાઓ :

૧. વિષયવસ્તુના વિશ્લેષણથી કર્તાની પ્રવૃત્તિઓની ગતિ, પ્રગતિ અને રચનાઓમાં આવેલ પરિવર્તનની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. વિશ્લેષણ થકી કર્તાની ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓ અથવા તો એ રચનાઓ કે જે સંશોધન માટે ઉપયોગી હોય તેની માહિતી મળે છે.

૩. વિશ્લેષણની મદદથી કર્તાની રચનાઓની લાક્ષણિકતાઓ, તેની વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અસર જાણી શકાય છે અને જે ઉદ્દેશથી કર્તાએ રચનાઓ રચી છે અને તે પ્રકટ થઈ છે. તે આશય કેટલી હદે પરિપૂર્ણ થઈ શક્યા છે, તે દિશામાં સંશોધનની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે.

“ઓપિનિયન”ના અંકોમાંથી ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વ અંગે સંશોધન કરવા અંગે, તેમાં વધારે સ્પષ્ટતા મળે તે હેતુથી દસ વર્ષનો સમયગાળો નક્કી કર્યો. સંશોધન માટે ઈ.સ. ૧૯૮૫થી ઈ.સ. ૨૦૦૫નો “ઓપિનિયન” વિચારપત્રના અંકોનો અભ્યાસ કર્યો. એ તમામ અંકોના વિષયવસ્તુની છણાવટ કરી તેમાંથી પત્રકારત્વ, રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, સાહિત્યિક અને આધ્યાત્મિક લેખોને વર્ગીકૃત કરી અલગ તારવ્યા.

આ સમયાગળો લેવાનું મુખ્ય કારણ “ઓપિનિયન” શરૂ થયું ત્યાંથી તેણે દસ વર્ષ પૂર્ણ કર્યાં. તે દરમિયાનની તેની કામગીરી, ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વ ઇતિહાસમાં તેની ભૂમિકા, તેના દ્વારા યુનાઈટેડ કિંગડમમાં સમયાંતરે યોજાયેલી પત્રકારત્વ અને સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ, ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વમાં યુનાઈટેડ કિંગડમસ્થિત “ઓપિનિયન” વિચારપત્રની ભૂમિકા, તેના પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ, પરિસ્થિતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરવાનો હેતુ હતો. આ તમામ બાબતો તંત્રી વિપુલ કલ્યાણીએ “ઓપિનિયન”માં સમયાંતરે પ્રસિદ્ધ કરી છે.

વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણનું મૂલ્યાંકન :

આ પદ્ધતિ દ્વારા સામાજિક સંશોધનમાં ગુણાત્મક સામગ્રીનું પરિણાત્મક કે સંખ્યાત્મક માહિતી સ્વરૂપે આસાનીથી પરિવર્તન કરી શકાય છે. પ્રત્યાયનનાં સાધનોની સાથે સાથે ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક અંતરો ઘટે છે, જેનાં પ્રભાવો અને પરિણામોનું અધ્યયન વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ દ્વારા કરી શકાય છે. ગૂઢ અને હટ્ટના અભિપ્રાય મુજબ શુદ્ધ સંશોધનક્ષેત્રમાં વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે.

આ સંશોધનનાં મુખ્ય કારણોમાં

૧. “ઓપિનિયન” વિચારપત્ર છે તો ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વનો અભ્યાસ કરવો.

૨. વિચારપત્ર હોવા છતાં સાહિત્ય, પત્રકારત્વ, આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક વિષયોને સ્પર્શવાની તેની તૈયારી.

૩. એક વિદેશસ્થિત ગુજરાતી તંત્રીની વિચારપત્ર દ્વારા ગુજરાતી પત્રકારત્વ અને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્ય સાથેની નિસબત અંગે જાણવાની જિજ્ઞાસા.

૪. “ઓપિનિયન” મર્યાદિત ગ્રાહકસંખ્યા છતાં ય ટકી રહ્યું હોવાનું કારણ જાણવા.

૫. “ઓપિનિયન” દ્વારા યુનાઈટેડ કિંગડમ, અમેરિકા, પાકિસ્તાન અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વ સંબંધિત ઇતિહાસનું સંશોધન કરવાનો પ્રયાસ.

મુખ્યત્વે બે પ્રયુક્તિઓ આ સંશોધનકાર્ય માટે ઉપયોગમાં લેવાઈ છે : (૧) મુલાકાત પ્રયુક્તિ (૨) પુસ્તકાલય પ્રયુક્તિ

મુલાકાત પ્રયુક્તિ

સંશોધનમાં રૂબરૂ વાતચીતનું આગવું મહત્ત્વ છે. વ્યક્તિના મનમાં રહેલી વાતોને જાણવા માટે મુલાકાત પ્રયુક્તિ અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક છે. આવી મુલાકાત ‘આમ આદમી’ની હોય કે, ‘ખાસ આદમી’ની અંગત વાતચીત દ્વારા અવનવી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. વાતચીત દરમિયાન પ્રશ્નકર્તા ઉત્તરદાતાના હાવભાવોનું નિરીક્ષણ કરીને પણ તેના મનોગત ભાવોનો અણસાર કે અંદાજ મેળવી શકે છે.

મુલાકાત : અર્થ અને વ્યાખ્યા :

An interview can be defined as meeting of two persons face to face on some points.

- એમ.એન. બીઝ

(ફિલ્ડ મેથડ-ઈન એન્થ્રોપોલોજી એન્ડ અધર સોશિયલ સાયન્સિસ)

'The interview constitutes a social situation between two persons, the psychological process involved requiring both individuals mutually respond.

'Formal interviewing in which set questions are asked and the answers are recorded in standardized form is certainly the normal in the large scale surveys.'

- સી.એ. મોઝર

‘મુલાકાત’ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક સામાજિક સ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે. જેમાં ઉપયોગમાં લેનાર મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયામાં બંને વ્યક્તિઓએ પરસ્પરને ઉત્તર આપવાનો હોય છે. ['Research method in social Science', Jaspal Singh, page 158]

○ મુલાકાતનાં મુખ્ય ઘટકતત્ત્વોમાં ઓછામાં ઓછી બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે વાર્તાલાપ થાય છે.

○ મુલાકાત લેનાર મુલાકાત આપનારની ઈચ્છા જાણી સમય વધારીને વધુમાં વધુ માહિતી મેળવી શકે છે.

○ રૂબરૂ મુલાકાત પ્રયુક્તિ સામાજિક સંશોધનની મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રયુક્તિ છે. તેમાં વાતચીત સાથે મુલાકાતદાતાઓના ચહેરાના હાવભાવ નીરખવાની તક મળે છે.

○ મુલાકાતદાતા પોતાની ઈચ્છા, સમજણ અને મંતવ્ય મુજબ જવાબ આપી શકે છે. જવાબ આપવાનો અસ્વીકાર કરી શકે છે.

○ રૂબરૂ મુલાકાતમાં ઘટના કે સમસ્યા સંદર્ભે ઉત્તરદાતાની લાગણીઓ, ભાવનાઓ અને માન્યતાઓને વાર્તાલાપ દ્વારા જાણવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

○ મુલાકાત કોઈ નિશ્ચિત કાર્ય સંદર્ભે વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે છે.

○ મુલાકાતના પ્રકારો આ મુજબ પાડી શકાય, જેમાં :

૧. અધ્યયન પદ્ધતિ આધારિત મુલાકાત : જેમાં ઔપચારિક મુલાકાત નિયંત્રિત મુલાકાત તરીકે પણ ઓળખાય છે.

૨. અસંચરિત અથવા અનિયંત્રિત મુલાકાત.

આ સંશોધનપ્રક્રિયામાં કેન્દ્રિત મુલાકાત પ્રયુક્તિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે, જેમાં પૂર્વનિશ્ચિત વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને જ પ્રશ્નો પૂછવાના હોય છે. ઉત્તરદાતા પણ મોકળાશથી પોતાના પ્રતિભાવ કે ઉત્તર આપી શકે છે.

કેન્દ્રિત મુલાકાતના સર્વ પ્રથમ પ્રયોગનો યશ મર્ટન અને પેટ્રેસિયા કેન્ડાલના ફાળે જાય છે. એ બંનેએ આકાશવાણી ચલચિત્રોની અને પત્રપત્રિકાઓના જનસમુદાય પર પડનારી અસરોની મોજણી માટે ઈ.સ. ૧૯૪૬માં તેઓ ઉપયોગ કર્યો હતો.

સંશોધનસામગ્રી સંચયની દૃષ્ટિએ મુલાકાતનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. મુલાકાત પ્રયુક્તિ દ્વારા પ્રાથમિક અને વિશ્વસનીય માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આ માહિતી પ્રત્યક્ષ રીતે મળે છે. મુલાકાત પ્રયુક્તિ દ્વારા ભૂતકાલીન ઘટનાઓની અવનવી વિગતો મુલાકાતદાતાઓ પાસેથી મેળવી શકાય છે. કેટલીક વખત આ પ્રકારની અંતરંગ મુલાકાતથી અજાણ અને નવી વિગતો પ્રકાશમાં આવે છે. મુલાકાતમાં મુલાકાતદાતાના મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયનનો અવકાશ રહે છે. મુલાકાતમાં પ્રશ્ન દ્વારા માહિતી મેળવવા પછી પૂરક પ્રશ્ન દ્વારા વધુ સ્પષ્ટીકરણ અને વધુ માહિતી મેળવી શકાય છે. પૂરક પ્રશ્ન દ્વારા માહિતીની ફેરચકાસણી પણ કરી શકાય છે. ઘટિત ઘટનાઓ જેના સંદર્ભે કેવળ મુલાકાતદાતાને જ માહિતી હોય છે, તે મુલાકાત આપનાર સમક્ષ રજૂ થતાં મહત્ત્વની બાબતો બહાર આવવાની શક્યતા રહે છે.

ટેલિફોન ઈ-ટરવ્યૂ :

પહેલાં પશ્ચિમી દેશોમાં ને હવે ભારતમાં પણ લોકમત જાણવા કે સમય બચાવવા ટેલિફોન પરની મુલાકાતો કે ટેલિફોનિક કોન્ફરન્સિસનું વલણ વધ્યું છે. ટેલિફોન દ્વારા મુલાકાત આપનારને પ્રશ્નો પૂછીને માહિતી મેળવવામાં આવે છે. ટેલિફોન દ્વારા યોજાતી મુલાકાત ત્વરિત, ઓછી ખર્ચાળ અને સમય તથા શક્તિનો દુર્લભ રોકનારી નીવડે છે, એ એનો લાભ. જવાબ આપવા માટે વિચારણાનો ઓછો અવકાશ, લંબાણથી જવાબ આપવાની અનુકૂળતાઓનો અભાવ અને ટેલિફોન કપાઈ જવાની કે ઘોંઘાટની શક્યતા વગેરે આ પ્રકારના ઈ-ટરવ્યૂનાં બાધક તત્ત્વો છે. હવે મોબાઈલ ફોનની સુવિધાને લીધે ટેલિફોનિક ઈ-ટરવ્યૂ લેવાનું વધુ સરળ બન્યું છે.

ઈ-ટરનેટ ઈ-ટરવ્યૂ :

આજના ઈ-યુગમાં કમ્પ્યૂટરની સુવિધાને લીધે કમ્પ્યૂટર દ્વારા ઈ-ટરનેટ ઈ-ટરવ્યૂ યોજવાનું પણ શક્ય બન્યું છે. જેમની પાસે કમ્પ્યૂટરની સગવડ હોય તેવી સંસ્થાઓ, વ્યક્તિઓ આ પ્રકારના ઈ-ટરવ્યૂ યોજી શકે છે. કમ્પ્યૂટર ઈ-ટરવ્યૂ માટે ઈ-ટરનેટની સુવિધા આવશ્યક છે. જો કે એક મર્યાદા છે. ભારતમાં ઈ-ટરનેટ સુવિધા હજી ગણ્યાગાંઠ્યાં કમ્પ્યૂટરની સુવિધાને લીધે કમ્પ્યૂટર દ્વારા ઈ-ટરનેટ ઈ-ટરવ્યૂ

યોજવાનું પણ શક્ય બન્યું છે. જેમની પાસે કમ્પ્યુટરની સગવડ હોય તેવી સંસ્થાઓ, વ્યક્તિઓ આ પ્રકારના ઈ-ન્ટરવ્યૂ યોજી શકે છે. કમ્પ્યુટર ઈ-ન્ટરવ્યૂ માટે ઈ-ન્ટરનેટની સુવિધા આવશ્યક છે. જે કે એક મર્યાદા છે. ભારતમાં ઈ-ન્ટરનેટ સુવિધા હજી ગણ્યાગાંઠ્યાં લોકો પાસે છે. એટલે કમ્પ્યુટર ઈ-ન્ટરવ્યૂ ટેકનિક બહુ લોકપ્રિય નથી.

મુલાકાત પ્રયુક્તિના ફાયદા-ગેરફાયદા :

○ મુલાકાત દ્વારા પ્રાથમિક અને અંગત વિશ્વસનીય માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

○ ભૂતકાલીન ઘટનાઓની અવનવી વિગતો જાણવા મળે છે.

○ મુલાકાતદાતાના મનોવૈજ્ઞાનિક અધ્યયનનો અવકાશ રહે છે.

○ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કે માહિતીની ચકાસણી કરવાની અનુકૂળતા રહે છે.

ગેરફાયદા :

- માહિતીદાતા પર મુલાકાતનો આધાર
- માહિતીપ્રાપ્તિ માટેનાં પ્રલોભનો
- અંગત પક્ષપાતની શક્યતા
- સ્મરણશક્તિ પર આધાર
- વિશાળ અભ્યાસક્ષેત્ર માટે પ્રતિકૂળ
- દોષપૂર્ણ અહેવાલની શક્યતા
- સમયની ખેંચ

● ગુણાત્મક વર્ગીકરણ :

માહિતીને ગુણોને આધારે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. ગુણાત્મક વર્ગીકરણના મુખ્યત્વે બે પેટાપ્રકાર છે :

૧. એકગુણી વર્ગીકરણ

૨. અનેકગુણી અથવા બહુગુણી વર્ગીકરણ.

એકગુણી વર્ગીકરણમાં વર્ણનાત્મક વિશેષતાને મહત્ત્વ અપાતું હોય છે જેમ કે આ સંશોધનમાં.

અનેકગુણી વર્ગીકરણમાં એક કરતાં વધારે ગુણોનો આધાર લેવામાં આવે છે.

આ વર્ગીકરણને આધારે ઈ.સ. ૧૯૮૫ થી ૨૦૦૫ના સમયગાળા દરમિયાન “ઓપિનિયન”માં છપાયેલા વિવિધ લેખો અને સાહિત્યસામગ્રી મુખ્યત્વે કયા વિષય સાથે સંકળાયેલી છે તે અંગેનું તારણ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આ તારણોમાં મુલાકાત દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી નવી વિગતો અને જાણકારીઓનો પણ સમાવેશ કર્યો છે, જેથી તે ચોકકસ પરિણામ સુધી પહોંચવામાં મદદરૂપ બની શકે.

પી.વી. ચંગના મતે સામગ્રી વિશ્લેષણ વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણની એવી પૂર્વધારણા છે કે, એકત્ર થયેલાં તથ્યોની પાછળ કેટલાંક તથ્યો

કરતાં વધુ મહત્ત્વનાં તથ્યો તથા જાણકારી છુપાયેલાં છે. જે ક્રમબદ્ધ અને સુવ્યવસ્થિત રૂપે બધાં જ તથ્યોને સંપૂર્ણ અધ્યયન સાથે સાંકળવામાં આવે તો તેને લીધે એક મહત્ત્વનો સામાન્ય અર્થ નીકળી શકે.

સંશોધનના સમયગાળા દરમિયાન ઢગલાબંધ માહિતી મળી શકે છે. જે પૈકી તે પ્રાથમિક કક્ષાની હોઈ શકે છે અને દ્વિતીય અથવા ગૌણ કક્ષાની પણ હોઈ શકે છે. માહિતીની પ્રાપ્તિને આધારે તેનું વિભાજન કરી શકાય કે, મુલાકાત પ્રયુક્તિ, વ્યક્તિ-તપાસ, પ્રશ્નાવલિ વગેરે લોકોમાં સીધા સંબંધ કે સંપર્ક દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી તેની ગણતરી પ્રાથમિક માહિતીમાં કરી શકાય. જ્યારે દ્વિતીય કક્ષાની કે ગૌણ માહિતી ગંથાલય અને સંસ્થાકીય સામગ્રી, સાહિત્યિક સામગ્રીમાંથી મળે છે. આ બંને માહિતીપ્રકારનો સંશોધનકાર્યમાં ઉપયોગિતા પ્રમાણે વપરાશ કરી શકાય છે.

ગંથાલય પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ :

આ પ્રયુક્તિને એક વિશિષ્ટ પ્રયુક્તિ તરીકે મૂલવવામાં આવે છે. આ પ્રયુક્તિમાં સંશોધનકાર્યમાં પુસ્તકાલયની અગત્ય અને તેનો ઉપયોગ જાણી શકાય છે. સંશોધનકાર્યમાં દૈનિકો, સામયિકો, પુસ્તકો, શબ્દકોશ, વિશ્વકોશ (એન્સાયક્લોપીડિયા), જૂનાં સામયિકો, સંદર્ભ પુસ્તકો અને સાહિત્ય આ તમામ સામગ્રી એક જ જગ્યાએ એટલે કે મહદ્ અંશે ગંથાલયમાં જ ઉપલબ્ધ હોય છે.

આ પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ દ્વિતીય કક્ષાની માહિતી મેળવવા માટે થાય છે. આ વાત સાચી છે, પરંતુ તે ઉપરાંત પણ એકઠી કરાયેલી પ્રથમ કક્ષાની સામગ્રી માટે પણ ગંથાલય પ્રયુક્તિ એટલી જ ઉપયોગી છે. કોઈ પણ અભ્યાસની શરૂઆતમાં પ્રશ્નની ભૂમિકા માટે જે તે સામગ્રીના ઉપયોગી બને છે. આ પ્રકારનું પ્રાથમિક કક્ષાનું કામ તૈયાર કર્યા વગર કોઈ પણ સંશોધન શક્ય બનતું નથી.

આ પ્રયુક્તિ અભ્યાસમાં કાર્યની પસંદગી માટે માહિતી, ગંથસૂચિની યાદી વગેરે માટે પણ ઉપયોગી અને મહત્ત્વપૂર્ણ બને છે. આ પ્રયુક્તિના ઉપયોગથી અને પ્રાપ્ત કરેલી માહિતીના વપરાશથી મહત્ત્વનાં સંશોધનો શક્ય બને છે.

“ઓપિનિયન” વિચારપત્રના સંશોધનકાર્ય માટે આ પદ્ધતિ જરૂરી હતી. આ ઉપરાંત ‘વિચારપત્ર’, ‘હાયસ્પોરા’, ‘પત્રકારત્વ’ વગેરે અંગેની વિશ્લેષણ (એન્સાયક્લોપીડિયા), શબ્દકોશ દ્વારા અપાયેલી વ્યાખ્યાઓની પ્રાપ્તિ માટે પણ ગંથાલય પ્રયુક્તિ ઉપયોગી બને છે. તેથી આ પ્રયુક્તિ વગર સંશોધનકાર્ય અપૂર્ણ રહ્યું હોત! તેમ કહી શકાય.

પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિ :

સંશોધનમાં માહિતીસંચયના સાધન તરીકે પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિનું આગવું મહત્ત્વ છે.

પ્રાથમિક માહિતીસંચય માટે વ્યવસ્થિત રીતે ક્રમબદ્ધ પ્રશ્નોની એક યાદી તૈયાર કરી સંબંધિત ઉત્તરદાતાઓને તે મોકલવામાં આવે છે. ઉત્તરદાતાઓ તે લખી મોકલે એટલે તે વર્ગીકરણ, વિશ્લેષણ, અર્થઘટન વગેરેને લગતી પ્રક્રિયા શરૂ થાય. આવી પ્રશ્નાવલિઓ મોટે ભાગે ટપાલ દ્વારા મોકલવામાં આવે છે. એટલે તેને ‘Mailed Questionnaire’ એટલે કે ‘ટપાલ પ્રશ્નાવલિ’ પણ કહે છે.

પ્રશ્નાવલિ એટલે શું ...

પ્રશ્નાવલિ શબ્દ ‘પ્રશ્ન’ અને ‘આવલિ’ પરથી બનેલો છે. જ્યાં ‘આવલિ’ એટલે ‘હાર’. આમ પ્રશ્નાવલિ એટલે પ્રશ્નોની ‘હારમાળા’, ‘પ્રશ્નોનો સમૂહ’.

'In general, the word 'questionnaire' refers to a device for securing answers to questions by using a form which the respondent fills in himself.'

- Goode & Hatt

એટલે કે, સામાન્ય રીતે ‘પ્રશ્નાવલિ’ શબ્દ પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવાની એ પ્રણાલી માટે લખીને વપરાય છે, જેમાં પત્રકમાં ઉત્તરદાતા દ્વારા તે મોકલવામાં આવતા ઉત્તરો ઉપયોગમાં લેવાય છે.

મૂળભૂત રીતે, પ્રશ્નાવલિ પ્રેરણાઓનો એક એવો સમૂહ છે કે, જેને લોકો સમક્ષ એવી પ્રેરણાઓ પરત્વે તેમના વ્યવહારોનું અવલોકન કરવા માટે રજૂ કરવામાં આવે છે.

‘પ્રશ્નાવલિ પ્રશ્નોનો એક એવો સમૂહ છે, જેના ઉત્તર અધ્યયનકર્તા અથવા ગણતરીદારની મદદ વગર ઉત્તરદાતા જાતે જ આપે છે.’

- જે .ડી. પોપ

પ્રશ્નાવલિની લાક્ષણિકતાઓ :

○ પ્રાથમિક માહિતીસંચયની પરોક્ષ પ્રણાલી છે.

○ જેમાં ટપાલ, કુરિયર, ઈ-મેઈલ, ફેક્સનો ઉપયોગ થાય છે.

○ ઉત્તરો ઉત્તરદાતાએ જાતે લખવાના હોય છે.

○ લેખનકાર્ય જરૂરી હોઈ ઉત્તરદાતાઓ શિક્ષિત હોવા જરૂરી છે.

○ પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ સરળ અને શુદ્ધ ભાષામાં હોવું જરૂરી છે.

○ કોઈની હાજરી વગર ઉત્તર આપવાના હોવાથી ઉત્તરદાતા નિઃસંકોચ જવાબો આપી શકે છે.

પ્રશ્નાવલિ પ્રયુક્તિના ગુણ-દોષ :

○ વિશાળ વસ્તીના અધ્યયનની ક્ષમતા તથા તુલનાત્મક અભ્યાસ

- આંકડાકીય વિશ્લેષણમાં સરળતા
- માહિતીપ્રાપ્તિની પુનરાવૃત્તિ શક્ય
- હેતુલક્ષી માહિતીની શક્યતા
- આત્મનિર્ભરતા
- સગવડભરી પ્રયુક્તિ

દોષ :

- પ્રતિનિધિત્વપૂર્ણ નિદર્શનોની શક્યતાનો અભાવ
- સર્વસામાન્ય ઉત્તરપ્રાપ્તિ અશક્ય
- ઘનિષ્ઠ અધ્યયન માટે અયોગ્ય
- ઉત્તરદાતાની દ્વિધા કે ભ્રમ
- સંપૂર્ણ માહિતીપ્રાપ્તિની ઓછી શક્યતા
- ભાવનાત્મક પ્રેરણાનો અભાવ
- અવાચ્યલેખન
- ભરેલી પ્રશ્નોત્તરી પરત મેળવવાની સમસ્યા

ઉપકલ્પના અને સંશોધન :

‘ઉપકલ્પના’ને ‘પ્રાકૃકલ્પના’, ‘પરિકલ્પના’, ‘ગહિતકલ્પના’ વગેરે નામો પણ આપવામાં આવે છે. ઉપકલ્પનાની ખાસિયત એ છે કે તે અનુભવજન્ય કસોટી તરફ લઈ જાય છે. ઉપકલ્પના કોઈ પણ અટકળ, અનુમાન, કલ્પનાત્મક વિચાર, સહજજ્ઞાન, (આત્મસ્ફુરણા) કે જે ક્રિયા અથવા સંશોધનનો વિષય બની શકે.

'Hypothesis is a tentative generalization, the validity of which remains to be tested. In its most elementary stages, the hypothesis may be any hunch, guess, imaginative idea or intuition what so ever which becomes the basis of action or investigation.'

- G.A. Lundberg

ઉપકલ્પના અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ કેટલાંક તત્ત્વોની કામચલાઉ ધોરણે વ્યાખ્યા કરે છે અને અન્ય તત્ત્વો વિશે તે સંશોધનની બાબતમાં માર્ગદર્શનની ભૂમિકા ભજવે છે. ઉપકલ્પના એવી માન્યતા છે જેને સાચી સાબિત કરવા માટે પ્રયોગાત્મક પરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. ઉપકલ્પના સૌથી પહેલાં સંશોધકના મનમાં આકાર લે છે. ઉપકલ્પના અસ્તિત્વમાં આવતાં પહેલાં આ પૂર્વ વિચાર, પૂર્વ પ્રસ્તાવ સ્વરૂપે હોય છે. તે સંશોધકની અંતઃદષ્ટિ, મનોભાવો, ચિંતન વગેરે તેમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

આ નિબંધમાં “ઓપિનિયન” અંગે ઉપકલ્પના હતી કે તે ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વનું આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારપત્ર છે. તે ઉપરાંત આ વિચારપત્ર ગુજરાતી ડાયસ્પોરા સાહિત્ય અને ગુજરાતી ડાયસ્પોરા પત્રકારત્વ વિષયોને વધુ વધુ મહત્ત્વ આપે છે.

(હવે પછી - ‘ડાયસ્પોરા (નવવસાહતીઓ): અર્થ અને ઇતિહાસ’)

ઓપિનિયન / Opinion

ગઝલ

○ બિસ્મિલ મ-સૂરી ○

ઢેકું થઈ ફંકાઉં છું
કણકણ થઈ વિખરાઉં છું
રણ થઈને વિસ્તરવાનું
રજકણમાં શોષાઉં છું
દિલની દીવાલો વચ્ચે
પીડા થઈ પડાઉં છું
ઘૂઘવવું દરિયે દરિયે
પરપોટે સંતાઉં છું
પળમાં સ્થિર થવાનું ને
પળમાં ફંગોળાઉં છું
જીવન મૃત્યુની વચ્ચે
અટકળમાં અટવાઉં છું.

તારી નજરથી દૂર કદી યે નહીં રહું
બાંધી છે પાકી ગાંઠ ભૂલાવી નહીં શકું
તું કલ્પનાની સીમાને ભેદી નહીં શકે
દષ્ટિના વળગણોથી હું છૂટી નહીં શકું
તારા અગમ અસીમ અગોચરની આરપાર
તું ના કહે તો કેવી રીતે ત્યાં પ્રવેશવું
સંબંધ-તોરણે અહીં બાંધ્યા જે સ્વપ્ન તે
મૃત્યુ વિના તો શક્ય નથી એનું તૂટવું
જીવનના પંથે રોજ જે ચાલે છે સાથસાથ
બિસ્મિલ બહુ કઠિન છે એ છાયાથી છૂટવું

લાગણી થઈ પડઘાઈ શકું
ઝીલો તો ઝીલાઈ શકું
બદલાતા સંજોગોમાં
આખું જીવન ચાલી શકું
ઝાકળ કે આંસુ વચ્ચે
બિંબ બની છલકાઈ શકું
જીવનમાં ડગલે પગલે
પાલવ થઈ પથરાઈ શકું
સાવ અજાણી દુનિયામાં
દોરે ત્યાં દોરાઈ શકું
હું તારું પ્રતિબિંબ બની
આંખોમાં સચવાઈ શકું
વસંતના દ્વારે બિસ્મિલ
સુવાસ થઈ ફેલાઈ શકું

હંમેશાં અજવાળે છે
ને ક્યારેક તે બાળે છે
દિલમાં ઘૂઘવતો દરિયો
પાંપણ પાછો વાળે છે
પાંપણ ઉઘડે તો પૂછું
ભીતર શું શું ભાળે છે
ઘર ખૂણે આ એકલતા
લાગણીઓ પંપાળે છે
પળભરમાં એ આલમને
રાખના ઢગમાં ઢાળે છે
ચાદનો ટમટમતો દીવો
બિસ્મિલ પથ અજવાળે છે

[P.O. Box 922, HOBOKEN, NJ 07030, U.S.A.]

સ્વરક્ષણની કસરતો શીખવીએ

ઈન્ડિયાની બહાર, બ્રિટન, અમેરિકા, કેનેડામાં છોકરાંને ઉછેરવાનો અનુભવ નથી. જાત ઉછેર અને એક છોકરાંને ઈન્ડિયામાં ઉછેરવાના અનુભવને આધારે એક ઓન-લાઈન પિટીશન છેલ્લા આઠ મહિનાથી ધકેલું છું. www.dmjoshi.org

પાછલા અઠવાડિયે સાળાના છોકરાંને બસસ્ટોપ ઉપરથી આંતરી ઈન્ડિયન ઓરિજીનના છોકરાઓએ છરી બતાવી ઢાઈ સ્ટ્રીટની દુકાનો પાછળ લઈ ખંખેરી લીધો અને હેવી - સ્વેપીંગ કર્યું, તેણે વિચાર કરતો કરી દીધો.

આર્થિક સુરક્ષા ખાતર ઈન્ડિયા બહાર વસવાટ સ્વીકારેલાં માબાપો તેમનાં છોકરાંઓને બહારના સમાજમાં સુરક્ષા અનુભવતાં કરી શકે છે ખરાં ? ઘણાં છોકરાંઓને દેશમાં એકલાં કે પછી થોડાં વરસો જાતે રહી મોટાં કરે છે. અમેરિકામાં કેટલાંક માબાપો છોકરાંઓને ઘરે તૈયાર કરી સીધાં યુનિવર્સિટીમાં મોકલે છે.

બ્રિટનમાં છોકરાંઓને હિન્દુઈઝમ, ગુજરાતી જી.સી.એસ.ઈ., એ* મેળવ્યાની વાતો કરતાં સાંભળી એકાદ વરસ અગાઉ પૂછતાછ કરેલી કે આવાં છોકરાંઓ અંગ્રેજીમાં કેવી ગોડ લાવે છે. સરવાળે આ માટે કોઈ ડાટા નથી, તેમ જાણવા મળ્યું.

છોકરાંઓ શનિ - રવિ ઈન્ડિયન કલચર, રિવિજીઅન, લેંગ્વેજમાં મહારત મેળવવા ખરચે છે. તે જાણી પૃચ્છ થઈ કે આ દિવસો છોકરાંઓ બ્રિટનની ભયજનક સ્ટ્રીટ લાઈફનો સામનો કરવા જાતબચાવની કસરતો શીખવા માટે શા માટે ખરચતાં નથી. તેમના માટે આવી સગવડો ઊભી કરવાની વધારે જરૂરત કે હિંદુ - સ્કૂલ ઊભી કરવાની વધારે જરૂરત ?

- દયાશંકર જોશી

e.mail : dmjoshi1@gmail.com

મારી પત્નીએ જ્યારે પ્રસ્તાવ મુક્યો કે આ વરસે વેકેશનમાં એવા દેશમાં જવું છે કે જેના સંબંધો અમેરિકા સાથે ફેન્ડલી હોય. તો મારે કહેવું પડ્યું કે તો પછી ફ્લોરિડા જઈએ. ત્યાં જ આપણને ફેન્ડલી આવકાર મળવાની શક્યતા છે. જો યુરોપ અને મિડલ ઈસ્ટમાં જવું હોય તો અમેરિકન પાસપોર્ટ કરતાં તારી સાડી વધુ કામ લાગશે. અમારા ઘરમાં દર વરસે વેકેશનમાં ક્યાં જવું એની ચર્ચા થાય છે. છેવટે કાંઈ ન સૂઝે તો 'સારે જહાંસે અચ્છા'માં પહોંચી જઈએ છીએ. પરંતુ ઈન્ડિયા જવું એ વેકેશન નથી, એડવેન્ચર છે. જ્યાં શું કરવું એના કરતાં, શું ન કરવું એનું લિસ્ટ લાંબુ હોય છે. હું કહું છું કે ઈન્ડિયા જઈએ છીએ ત્યારે બે વખતે આનંદ આવે છે. જ્યારે પ્લેઈન લેન્ડ થાય છે ત્યારે અને જ્યારે પ્લેઈન ટેક ઓફ લે છે ત્યારે. ઘણી વખતે વેકેશનમાં એટલા થાકી જઈએ છીએ કે ઘેર આવીને વરસ આરામ કરવો પડે છે.

અમદાવાદમાં બે સ્થળો વચ્ચેનું અંતર પૈસામાં દર્શાવાય છે. 'તમારે અમારે ત્યાં આવવું હોય તો તમારે ત્યાંથી પચાસ રૂપિયાની રિક્સા પડશે.' જ્યારે અમેરિકામાં અંતર સમયમાં ગણાય છે. 'તમારાથી અમે એક કલાક દૂર છીએ.' મઝાની વાત એ છે કે કોઈને અંતર કેટલા કિલો મિટરનું છે એની ખબર નથી. પરદેશ જવા માટે પ્લેઈનની મુસાફરીમાં તો પૈસા અને સમય બન્નેની ગણતરી થાય છે. આપણે ઓછામાં ઓછા સમયમાં પહોંચાડનાર એરલાઈન્સ પસંદ કરીએ છીએ. દુઃખની વાત એ છે કે તેમાં એરપોર્ટ પર પહોંચવાના કલાકો, એરપોર્ટ ઉપર બેસી રહેવાના કલાકો તથા ઉતર્યા પછી ઘેર જવાના ટ્રાફિકના કલાકો ગણવાના ભૂલી જઈએ છીએ. એ વાત કોંઈમાં સુગર સબસ્ટીટ્યુટ ઈકવલ વાપરીને સાથે મીઠાઈ ખાવા બરાબર છે.

તેમાં જો કોઈ ગુપમાં ટુર લેવાની હોય તો જમણ પણ ગણવું પડે. પાંચસો જાતની બેડના શહેર, પેરિસમાં ખીચડી ન મળે તો મહા ઉપાધિ અને બસો જાતનાં ચીઝના દેશ, બેલ્જિયમમાં કાંદા લસણ વિનાનું જમણ ન મળે તો આ જન્મારો બગડે. અમારા એક મિત્ર જે વીસ વરસથી અમેરિકા રહે છે તેમણે હજુ સુધી પેરિસ કે રોમ નથી જોયાં કારણ કે એમને ઘરની ખીચડી જ ભાવે છે. અને પરદેશમાં, ઘરનાં જવાં ભોજનની કોઈ ટ્રાવેલ એજન્ટ ગેરેન્ટી નથી આપતો. આ મુસાફરી કોણે કરવાની છે ? સ્ત્રીએ કે પુરુષે ? તો લગેજનું વિચારવાનું રહ્યું. પુરુષને કેટલા દિવસની મુસાફરી છે તે વિચારીને કપડાં અને બીજો સામાન લેશે. સ્ત્રીઓને એ ગણિત ન ફાવે. સ્ત્રીઓ ખૂબ સમજદાર હોય છે. જ્યારે પોતાની બેગ પેક કરે તો બધી

જાતના વિચાર કરીને પેક કરે છે. ધારો કે ધરતીકંપ થાય અને સાડી પર ચ્હા ઢોળાય અને સાડી બગડે તો ? તેથી બીજી એ જ જાતની અને એ જ કલરની સાડી લેવી જરૂરી છે. પછી ભલેને સાડીઓ પાછી લાવવી પડે. પેરિસમાં પહેરેલી સાડી તે કાંઈ રોમમાં પહેરાય ? અને એક્ઝિલ ટાવર પર પહેરેલાં સેન્ડલ ફરીથી પહેરીને વોટિકન સીટીમાં જઈએ અને કોઈ આપણને એના એ સેન્ડલ પહેરેલાં જૂએ તો ? કોઈ શું વિચારે એ વિચારથી જ મરવા જેવું લાગે ! ધારો કે રોમમાં કે દિલ્હીમાં 'સુનામી' આવે અથવા વરસાદ પડે અને પહેરેલાં સેન્ડલ તણાઈ જાય તો ? બેક અપમાં એવાં જ સેન્ડલની બીજી જોડ સાથે રાખવી જરૂરી છે. એવા વરસાદ કાયમ હોય છે. એટલે બે દિવસની મુસાફરી હોય તો ય પાંચ છ જોડી સેન્ડલ અને સ્લીકર્સ હોવાં જરૂરી છે. ન કરે નારાયણ અને આપણે બૂટ ચંપલ વિનાના થઈ જઈએ તો ? એ ન પરવડે. પુરુષને એકનાં એક કપડાં આખો દિવસ ચાલે. સ્ત્રીને જુદા જુદા પ્રસંગ પર જુદાં જુદાં વસ્ત્રો જોઈએ. મતલબ કે મુસાફરીમાં દિવસની ત્રણ જોડ તો જોઈએ જ. અને ત્રણ દિવસની મુસાફરી હોય, તો ઓછામાં ઓછી નવ જોડ કપડાં જોઈએ. અને બીજી ત્રણ જોડ એક્સ્ટ્રા, મુસાફરીમાં વાપર્યા વિના ઘેર પાછી લાવવા માટે. સાથે કપડાં લઈ જઈએ તો પહેરવાં જ પડે એવું કાંઈ જરૂરી નથી. મને ખાતરી છે કે જ્યારે સીતાજી, ભગવાન રામ સાથે વનમાં જવા તૈયાર થયાં હશે ત્યારે તેમણે આગલી રાતે છ બેગો તૈયાર કરી હશે. જે જોઈને લક્ષ્મણે કેકેથીને કમ્પલેઈન કરી હશે કે માતાજી અમારે પહેરેલે વસ્ત્ર વનમાં જવાની શરત કરો નહીં તો સજા તમે રામને કરી છે અને સીતાજીનો સામાન ઊંચકી ઊંચકીને હું તમારી સજાનો ભોગ બનીશ. કોક ઝાઢ્યા માણસે કહ્યું છે કે જ્યારે તમે લાંબા પ્રવાસે જાવ તો બેડમાં એક બાજુ સાથે લઈ જવાના કપડાં મુકવાના અને બીજી બાજુ સાથે લઈ જવાના પૈસા મુકવાના. હવે જેટલાં કપડાં છે તેને અડધાં કરો અને જેટલા પૈસા છે તેને ડબલ કરો. હવે ટ્રીપની તૈયારી કરો.

નાનપણમાં મારી બા સાથે વેકેશનમાં રાજપીપળાથી મારે મોસાળ, છોટાઉદેપુર જતાં ત્યારે અમારા લગેજમાં પાણીનો ડુંજો અને નાસ્તાનો પિત્તળનો ડબ્બો પણ બેગો સાથે ઉમેરાતો. હવે મારી બા શુકન અપશુકનમાં માનતી. એટલે અઠવાડિયા પહેલાં સારા શુકનમાં બેગમાં એક કપડું મૂકી દેવાનું. પછી પ્રવાસને દિવસે સારા શુકનમાં ચોઘડિયાં પ્રમાણે પસ્તાનાની એક બેગ ઘરની બહાર ગોઠવી દેવાની. પછી ભલે ને બપોરની ટ્રેઈન હોય ! નિકળતી વખતે મારા મિત્ર સવાઈ દરજીને કહેવામાં આવે કે ગમે ત્યાંથી, ગાય શોધી કાઢ અને એને મારતો મારતો લાવી અમારા ઘર પાસે દોડાવ. જેથી અમે ગાયના શુકને ઘર છોડી શકીએ. સામાનમાં પાંચ

Dad..., you need infrastructure. There is no way I am walking from Ayodhdhaa to Lanka all the way on foot!

સાત દાગીના થતા. દરેક જગ્યાએ સામાન ઊંચકવા મજૂર મળતા, પરંતુ સામાન ગણવાની જવાબદારી મારી હતી. આજે વિચારું છું તો નવાઈ લાગે છે એ મુસાફરીની. સિતેર એસી કિલો મિટરની મુસાફરીમાં આખો દિવસ જતો. તેમાં રાજપીપળાથી પોઈયા સુધી બસમાં. પોઈયાથી નર્મદા નદીની ઊડીઓ સુધી ચાલવાનું. ઊડીમાં નર્મદા પાર કરીને ચાંદોદ સ્ટેશને પહોંચવા ગામમાં ચાલવાનું. ચાંદોદથી ટ્રેઈનમાં ડભોઈ. અને ડભોઈ જંકશન પર ભગવાન જાણે કેટલો વખત પડી રહેતા. ખાતા, ઊંઘતા, રમતા, કંટાળતા અને ટ્રેઈન માટે બાનો જીવ લેતા. સાંભળ્યું છે કે આજે મુસાફરી હવે નર્મદા પર બંધાયેલા પુલને કારણે બે ત્રણ કલાકમાં પતે છે. હા, હવે સમય બચે પરંતુ પેલી આખા દિવસની મુસાફરીની મઝા ક્યાં!

આ લેખ આ અગાઉ “નવનીત સમર્પણ”માં આવી ગયો છે. લેખકે અહીં એમાં થોડાક સુધારાવધારા કર્યાં છે. અને હવે પછી, આ લેખ લેખકના આગામી પુસ્તક, ‘સુશીલા’માં પણ આમે જ હશે. આપણને હરનિશ જાનીકૃત ‘સુશીલા’ની પણ રાહ છે. : તંત્રી

યુરોપની સાથે સાથે, હવે ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુ ઝીલંડ, રશિયા, ચાઈના પણ વેકેશનના વિસ્તમાં ઉમેરાયા છે. કોલંબસની જેમ એકલા ફરવા જવાની મઝા છે. પરંતુ કોલંબસની જેમ ભટકવું પડે. એકલા ફરવા ગયા ઊંઘે તો દિવસનો મોટો ભાગ જગ્યાઓની પૂછતાછમાં જાય. તે ઉપરાંત વેજોરિયન વાનગીઓ શોધવામાં જાય અને જેટલો સમય બચે તેમાં ભૂખ્યા પેટે રઝડપાટનો થાક ઉતારવાનો. અને વિસ્તમાં ન હોય એવાં સ્થળોની મુલાકાત લેવાય કારણ કે ખોટી ટ્રેઈન કે બસ પકડી હોય. ગુપમાં ગયાં ઊંઘે તો સારો એવો સમય બચે. અને જ્યારે આપણને કોઈ મુસિબત પડે તો બીજાં પણ દુઃખી થાય છે. એનો સંતોષ રહે. હવે આ જુદી જુદી ટુર એજન્સીઓ વચ્ચે ગાહકો મેળવવાની હરીફાઈઓ થાય છે. દરેક એજન્સી પોતાના ટુરના પેકેજને લોભામણા બનાવવા પ્રયત્નો કરશે. એક કંપની તમને પેરિસમાં ખીચડી કઢી આપશે તો બીજી કંપની ખીચડી કઢી અને વેઢમી આપશે. આમાં અમેરિકામાં એવા ગુજરાતીઓ છે કે જેમાં મિત્રો વચ્ચે હરીફાઈ થાય. એક જણ જો અલાસ્કા જશે તો એમનો ઓળખીતો બીજે વરસે હવાઈ ફરવા જતો હશે તે કેન્સલ કરીને પોતે અલાસ્કા જશે. મારા એક મિત્રએ એટલી મુસાફરી કરી છે કે દર વખતે મુસાફરીના માઈલોનો ટોટલ આપણને કહ્યા કરશે. એમના હિસાબે તેમણે પથ્વીની પ્રદક્ષિણા બે વાર કરી છે. આવા લોકોએ જ આ ટ્રાવેલ એજન્સીઓને ચઢાવી મૂકી છે. એક કંપની તમને પાંચ દિવસમાં ત્રણ દેશ બતાવશે તો બીજી કંપની ત્રણ દિવસમાં પાંચ દેશ બતાવશે. એ તમને બતાવશે જરૂર. તમને દેખાય કે ન દેખાય એ તમારી જવાબદારી. અમે ફાંસથી બપોરે એક વાગે બસમાં નિકળ્યા રોટરડેમ, (હોલેન્ડ) જવા. વચ્ચે મને ઝોકું આવી ગયું. જ્યારે આંખ ખૂલી ત્યારે બહાર પવન ચકકીઓ દેખાવા લાગી. પત્નીને પૂછ્યું, ‘હોલેન્ડ જેવું લાગે છે. નહીં?’

પત્ની કહે, ‘હા હોલેન્ડ છે.’
 ‘તો પછી બેલ્જિયમ દેશ તો વચ્ચે આવ્યો નહીં.’
 પત્ની બોલી, બેલ્જિયમમાંથી બસ પસાર થઈ ત્યારે તું ઊંઘતો હતો.’
 ‘ઉઠાડવો હતો ને મને!’ મેં કહ્યું
 ‘મને જ નહોતી ખબર. પરંતુ જ્યારે હોલેન્ડ આવ્યું, ત્યારે ટુર ગાઈડે જાહેર કર્યું કે આપણે બેલ્જિયમ વટાવી હોલેન્ડમાં પ્રવેશ્યા છીએ, ત્યારે મને ખબર પડી.’

હવે, અમારા ટુરના પેકેજમાં બેલ્જિયમ બતાવીશું એમ હતું. હું ઊંઘતો હતો ત્યારે ટુર ગાઈડે, બિચારાએ બતાવી દીધું હતું. હવે મેં ન જોયું એમાં કોનો વાંક? આ વાતોનો નિચોડ એટલો જ કે જ્યારે ન્યુ જર્સી પાછાં આવ્યાં ત્યારે ઘેર બેઠાં બેઠાં એકે મટકું માર્યાં સિવાય ટી.વી. પર બેલ્જિયમ વિષે ડોક્યુમેન્ટરી જોઈ. નવાઈની વાત એ કે એક દિવસના ત્રણ દેશ જોવા કરતાં ઘેર બેસીને ટી.વી. જોવામાં ઓછો થાક લાગે.

પરંતુ જે મઝા લંડન ફરવા જવાની છે. તેવી મઝા ક્યાં ય ન મળે.

લંડનમાં જમવાની મુસિબત તો છે જ નહીં. વેજોરિયન ફૂડ તો ત્યાં છે જ. ટ્રફલ્વાર સ્કવર્ પાસે પણ ગુજરાતીઓની ખાવા પીવાની દુકાનો છે. લંડનમાં ભાખાનો પ્રોબ્લેમ તો છે જ નહીં. ગુજરાતી લંડનમાં બધે બોલાય છે. ‘સાહેબ, આ ઘડિયાળ લઈ લો.’ બોલતો ફેરિયો તમે જો જુઓ તો તમે રાજબાઈ ટાવર પાસે મુંબઈમાં નહીં, પરંતુ બિગબેન ટાવર નીચે લંડનમાં છો, એમ માની લેવું. જે ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છા થાય તો તે બધાં જ ભગવાનો લંડનમાં વસ્યા છે. મંદિરો જોતાં લંડન કાશી જેવું લાગે. ફક્ત ટૅક્સ રીવર પર કોઈ ચિત્તા સળગતી જોવા ન મળે. ટૅક્સ કાંઈ ગંગા જેટલી પવિત્ર થોડી છે? અંગ્રેજોએ કદી ધાર્યું પણ નહીં હોય કે મિ. ગાંધી, આપણને ઈન્ડિયામાંથી કાઢીને જ નહીં જંપે; પરંતુ આપણી પાછળ એમના વંશજો મોકલશે. જે આપણને જ આપણાં દેશમાંથી કાઢશે.

દુનિયા બદલાઈ રહી છે. વેકેશનમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાઓ. બધે ઘર જેવું જ લાગશે. તો એક વિચાર એમ પણ આવે તો પછી ઘરે રહીને વેકેશન ના ભોગવીએ!

[4 Pleasant Drive, YARDVILLE, NJ08620. U.S.A.]
 Email :harnish5@yahoo.com.

એ તાનશ્રી -

સુરત જિલ્લાના અનોખા લોકસેવકને શ્રદ્ધાંજલિ

○ ગાંધી ચિંધ્યા માર્ગે ચાલીને, સુરત જિલ્લાના આદિવાસી વિસ્તારમાં, શિક્ષણ અને ગ્રામોદ્ધારનાં વિવિધ કાર્યોમાં સમગ્ર જીવન વિતાવનાર, એક અનોખા લોલસેવક બાબુભાઈ શાહનું, ૮ જાન્યુઆરી '૦૮ની સાંજે, અચાનક નિધન થતાં, સમગ્ર પંથક અને વાલોડ નગરમાં ઘેરા શોકની લાગણી ફરી વળી હતી.

બાબુભાઈનો જન્મ ઈ.સ. ૧૯૩૧માં વાલોડના એક મધ્યમવર્ગીય પરિવારમાં થયેલો. પ્રખર શિક્ષણશાસ્ત્રી સ્વ. જુગતરામ દવે પાસેથી એમણે નઈ તાલીમ શિક્ષણના પ્રચાર-પ્રસારની દીક્ષા લીધેલી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદની સ્નાતકની તથા બી.એડની પદવી મેળવીને કોઈ મોટા શહેરની ઓફિસમાં, વહીવટી તંત્રમાં કે રાજકારણમાં ઝંપલાવવાને બદલે વેડછીની ગ્રામશાળામાં શિક્ષણનું કાર્ય જુગતરામકાકાની નિગરાનીથી શરૂ કર્યું. એમનામાં સ્વતંત્ર સંસ્થા ચલાવવાના ગુણો પારખી જઈને ‘વેડછી પ્રદેશ સેવા સમિતિ’ના નેજા નીચે, વ્યારાથી નજીક, કહેર ગામમાં એક માધ્યમિક શાળાનું સંચાલન એમને સોંપવામાં આવ્યું. નિરક્ષરતા, બેરોજગારી, દેવાના બોજ નીચે દબાતાં કુટુંબો અને દારૂ જેવા વ્યસનોથી પીડાતી પ્રજા વચ્ચે બાબુભાઈ ૧૯૬૦ના અરસામાં તેમનાં પત્ની તરલાબહેન સાથે આસન જમાવીને બેઠા.

થોડાં વર્ષોમાં કહેર અને તેની આસપાસના વિસ્તારોની કાયાપલટ થઈ ગઈ. શાળામાં ભણવા આવનાર અને છાત્રાલયમાં રહેનારા છાત્રાઓ અને છાત્રોની સંખ્યા વધતી ગઈ અને એમ એ વિસ્તારમાં શિક્ષણનો પ્રસાર વધ્યો. આજુબાજુના ગ્રામ્યવાસીઓને સ્થાનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરીને આવાસો અને સુલભ શૌચાલયો બાંધવાની જોગવાઈ કરી આપી. ખાદી - ગ્રામોદ્યોગ અને સર્વોદય યોજનાનાં કાર્યોમાં બાપો ગેસ પ્લાન્ટ અને મહિલા પ્રવૃત્તિઓનો ઉમેરો થયો. પેઢીઓથી ચાલતી આવેલી સારવાર પદ્ધતિ ભૂલી ચૂકેલી પ્રજાને સ્વચ્છતા અને સ્વાસ્થ્યના પાઠ ભણાવીને પોતાનાં કુટુંબની પ્રાથમિક સારવાર લેવા માટે જવાબદાર બનાવવામાં આવી.

ગામભારતી - કહેરના આચાર્યપદેથી નિવૃત્ત થયા પછી બાબુભાઈ જાણે નિવૃત્તિના સમયને વધુને વધુ સમાજોપયોગી કાર્યોમાં સમર્પિત કરતા રહ્યા. વેડછી પ્રદેશ સેવા સમિતિ અને ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘના પ્રમુખપદે રહીને એમણે આદિવાસી વિસ્તારનાં શિક્ષણ અને આર્થિક પુનરુત્થાનનાં કાર્યોને વધુ સઘન બનાવ્યાં. આશ્રમશાળા પગલાં સમિતિના આગેવાન, ગાંધી વિદ્યાપીઠ વેડછીના સભ્ય અને ગુજરાત સર્વોદય મંડળના સભ્યપદે રહીને અનેકાનેક રચનાત્મક કાર્યોમાં તેઓ સક્રિય રહ્યા. લગભગ ચાર દાયકા સુધી આ અજોડ દંપતીએ વાલોડ અને વેડછીની આસપાસના પ્રદેશમાં મૂક સેવા આપી.

આજે દેશવિદેશમાં વેંચાતા વિજ્ઞત પાપડનાં ઉત્પાદનની શરૂઆત વાલોડમાં થયેલી. એ સહકારી ઢબે ચાલતી ઉદ્યોગવાડી બાબુભાઈનું મુખ્ય કાર્યમથક બની હતી. જુગતરામકાકાએ તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરીને દિવસે ગાંધીમેળાની ઉજવણી શરૂ કરેલી. એ દિવસો દરમિયાન અનેક સહકારી, સામાજિક સંગઠનો, પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તેમણે સાધેલા વિકાસનો ઉત્સવ મનાવે છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આ કામ બાબુભાઈ સંભાળતા આવ્યા છે, જેમાં એમનાં સહધર્મચારિણી તરલાબહેનનો પૂરેપૂરો સાથ રહ્યો હતો. તા. ૮ જાન્યુઆરીની સાંજે ગાંધીમેળા માટે મળેલી બેઠકમાં સહુ કાર્યકરોને પોતાના ભાગે આવેલ જવાબદારી વિષે વિગતે સમજ આપતા હતા, ત્યારે અચાનક ભારે હાર્ટએટેક આવવાથી એમની કર્મભૂમિમાં જ બાબુભાઈનું અવસાન થયું.

બાબુભાઈના કુટુંબે એક પરમ સહૃદયી, મિત્રવત્, અનોખી રમૂજવૃત્તિ ધરાવનાર અત્યંત પ્રેમાળ સ્વજન ગુમાવ્યા છે. સાથી કાર્યકરોને માટે તેઓ સદા કાર્યરત રહેતા, ધૈર્યશીલ, મુકી ઊંચેરા રાહબર અને પ્રામાણિક સાથીદાર હતા, જેમની ખોટ હંમેશાં જણાશે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો ‘મહાદેવ દેસાઈ ગ્રામ સેવા’ પુરસ્કાર અને ‘અશોક ગોધિયા’ પુરસ્કાર તેમને મળેલા. પરંતુ તેમના મનથી તો પોતે જે આદિવાસીઓ અને હળપતિ જેવા સમાજના નબળા વર્ગો માટે કામ કરતા, તેમની આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક ઉન્નતિ થઈ એ જ મોટો પુરસ્કાર હતો. અવિભાજ્ય અંગ સમાં તેમનાં પત્નીને એક પરમ સખાની ખોટ પડી છે. કોઈએ સાચું જ કહ્યું છે કે ઈશ્વરના વર્યસ્વ પાસે મનુષ્યના સર્વસ્વનો કોઈ અર્થ નથી. સર્વોદય જગતના માળામાંથી એક મણકો ઓછો થયો છે. બાબુભાઈએ આદરેલાં કાર્યો ચાલુ રાખીશું તો જ એમની સ્મૃતિ જળવાશે અને એમને સાચું તર્પણ કર્યું ગણાશે.

- આશા બૂચ

[71 Half Edge Lane, Eccles, MANCHESTER M30 9AZ, U.K.]

ગુજરાતીતા હૃદયસ્પર્શી હતી

○ ભારતથી પાછા આવ્યા પછી જાન્યુઆરીનો અંક જોયો. અદમભાઈના ગુજરાતી રૂપાંતરિત પુસ્તક “અહીંથી ...”નું મારું રસદર્શન પ્રગટ કર્યું તે માટે આભારી છું.

અંકમાં, તારાબહેનના મૃત્યુના સમાચાર વાંચી આઘાત અનુભવ્યો. આપણી અકાદમીની કેટલી ય બેઠકો તત્કાલીન પ્રમુખ પોપટલાલ જરીવાળાના ઘેર થતી. આપણે સૌ સાથે હોઈએ ને દરેક પ્રસંગે તારાબહેનનું સુરતી આતિથ્ય વૈવિધ્યપૂર્ણ રીતે હોય જ. પોપટલાલભાઈ ગયા તેની ખોટ તો લાંબા સમય સુધી અકાદમીને સાલશે જ, પણ તારાબહેન પણ વીસરાશે નહીં જ.

વળી, માધવજીભાઈનું કાયમી કેલેન્ડર હજી મારા ટેબલ પર કાયમી સ્વરૂપે જ ગોઠવાયેલું રહ્યું છે. તેમનું પ્રદાન પણ ચિરસ્મરણીય રહેશે.

તમે ચોંપ રાખી સૌની વીગતો આપતા રહી એક ઉત્તમ સેવાકાર્ય બજાવો છો.

હમણાં, ‘વાદ સંવાદ’માં, સૌને મળવાના શુભ હેતુથી જ, હાજરી આપી ત્યારે સ્વપ્ને ય ખ્યાલ ન હતો કે એક સ-રસ કાર્યક્રમની પ્રાપ્તિ થશે ! બહેન શીતલબહેનની ગુજરાતીતા હૃદયસ્પર્શી હતી, પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઉત્તમ ગુણો તેમનામાં પ્રતિબિંબિત થતા હતા. આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિપ્રાપ્ત ગુજરાતી બહેન, ઉચ્ચ આશયો માટે પોતાની આર્થિક ઉન્નતિ સઘાતી હોય તેવી કારકિર્દી છોડી દઈ, ‘ચેરિટી’ના કાર્યમાં ગૂંથાઈ જાય એ વિરલ છે. તેમને અને આયોજક ભદ્રાબહેનને અનેકાનેક અભિનંદન. સ્વતંત્ર લેખરૂપે ભવિષ્યમાં “ઓપિનિયન”માં તેની વિગત આવશે જ તેવી શ્રદ્ધા છે.

- જગદીશ દવે

[93A, Harrow View, HARROW, Middlesex HA1 4SZ, U.K.]

ખૂબ નિરાશ થયો

○ જાન્યુઆરી માસનો “ઓપિનિયન”નો અંક મળ્યો. ખૂબ નિરાશ થયો. તમે ડિસેમ્બર માસમાં ગુજરાત વિધાન સભા માટે થયેલી ચૂંટણીઓનો જરા ય ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

ઓપિનિયન / Opinion

ભારતીય જનતા પાર્ટીને મળેલ વિજય અજોડ હતો. માનનીય નરેન્દ્ર મોદીએ અગણિત મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી પક્ષને ઝળહળતો વિજય અપાવ્યો એ કંઈ નાનીસૂની ઘટના ન હતી.

વરસો પછી, ગુજરાતને, બલકે ભારતને, એક અજોડ નેતા મળ્યા છે. ગુજરાતના અને ભારતના સમાચાર માધ્યમોએ તેમના ભારોભાર વખાણ કર્યા છે. “ઓપિનિયન” કેમ એમાં પાછું પડ્યું ?

આશા રાખું છું કે ફેબ્રુઆરીના અંકમાં આનો ખુલાસો કરશો.

- રમણભાઈ નરોત્તમભાઈ પરમાર

[18 Whitland Drive, Kings Heath, BIRMINGHAM B14 5EX, U.K.]

જબ્બર અસંમતિ છે

○ ૨૦૧૦ સુધીની આપેલી તમારી ‘અવધિ’ - સમેટી લેવાની વાત - સાથે જબ્બર અસંમતિ છે. ઘણાં બધાંની - ખાસ કરીને ચંદ્રકળાબહેન પટેલની પણ આ વિનંતી છે. માટે તમારી આ ‘નોટિસ’ પાછી ખેંચી લેશો. ‘સાહિત્ય’ની દૃષ્ટિએ આ સામયિક ચાલુ રહેવું જ જોઈએ. આશા છે તમે અમારી સાથે સંમત થશો.

‘લંડન કૉલિંગ’ વિભાગમાં તમારો એક લેખ. ‘આઓ ફિર સે દિયા જલાઓ’માં અનેકવિધ માહિતી તમે આપી છે. તેમાં તમે એક ખાસ નિર્દેશ કર્યો છે, ‘અને છતાં સેંકડો નાની-મોટી સંસ્થાઓ દેશભરમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એવું ય બને કે એમાંની કેટલીક સંસ્થાઓ નામ કે વાસ્તે જ ચાલતી હોય અને ‘હું બાવો ને મંગળદાસ’ વચ્ચે ‘ક્રિસ્સા કુર્સી કા’ની રમત મંડાતી ય હોય’ - ૧૦૦% સાચી વાત કહી. છે, આવી સંસ્થાઓ - એક નહીં, અનેક; ને આવી સંસ્થાઓના બાવો, મંગળદાસ ગ્રાન્ટ પણ મેળવે છે !! ને વાહ ! વાહ !! - તો બીજી બાજુ, એવી સંસ્થાઓ પણ છે જે નેમ રાખી, કમ્મર કસી, કોઈ જાતની હૂંસાતૂંસીમાં પડ્યા વગર કાર્ય કરે છે તેની નોંધ તો ઠીક, પણ કેટલીકવાર, તેઓનાં કાર્યો પર ઊંધો ટોપલો મૂકી દેવામાં આવે છે !!!

તમે ઘણું સંશોધન કરી લેખો લખો છો તે અભિનંદનનીય છે.

- નિરંજના દેસાઈ

[60 Wilson Gardens, WEST HARROW, Middlesex HA1 4DZ, U.K.]

જીભે કડવાં કારેલાં જેવી કડવાશ આવી ગઈ !

○ “ઓપિનિયન”ને સમેટી લેવાની જ્યારે પહેલી વખત જાણ થઈ, ત્યારે મનમાં એવો ભાવ આવેલો કે કો ‘આસમાની સુલતાની’ થાય અને “ઓપિનિયન”ની આવરદા વધે અને તેનો રસાસ્વાદ માણતો જ રહું !

તમારા હાલના પત્રથી જાણ્યું કે “ઓપિનિયન”નું પ્રકાશન ૨૬ માર્ચ ૨૦૧૦થી નિ:શંક આટોપી લેવાશે અને મને જીભે કડવાં કારેલાં જેવી કડવાશ આવી ગઈ !

- મણિલાલ એન. વિઠ્ઠલાણી

['Seven Seas', 7 Derwent Gardens, WEMBLEY, Middlesex HA9 8SG, U.K.]

○ “ઓપિનિયન”નો ડિસેમ્બર અંક મળ્યો છે. અમે સૌએ વાંચ્યો છે. લેખ ઉપરાંત આપી વાર્તાઓ વાંચી જે સરસ છે. લંડનમાં રહી તમે “ઓપિનિયન” વાટે ત્યાંના ગુજરાતીઓને ગુજરાતી સાહિત્યની ઝાંખી કરાવો છો. આવી સુંદર કામગીરી માટે અમે સહુ તમને અભિનંદન પાઠવીએ છીએ.

- લલિતા શાહ

(પ્રમુખ : શ્રી કસ્તૂરબા સ્ત્રી વિકાસ ગૃહ, શ્રી કસ્તૂરબા ગાંધી માર્ગ, જામનગર - ૩૬૧ - ૦૦૮, ભારત)

ખોટ સાલશે

○ “ઓપિનિયન” સામા પ્રવાહે આગળ વધીને પણ સારી આવરદા પામ્યું ગણાય. ટાંચા સમયમાં પણ એણે ગાગરમાં સાગર ભર્યો છે. અનેકને એણે જાગૃત કર્યા છે. રાહ બતાવ્યો છે. ટેકો આપ્યો છે. તમારું તંત્રી તરીકેનું સ્તુત્ય કાર્ય બિરદાવવું સામાન્ય માણસ માટે પહોંચ બહારની વાત છે, એવી મારી અનુભૂતિ અને સમજ છે. “ઓપિનિયન” માટેની

તમારી લગન, જહેમત, સિદ્ધાંતો, નિષ્ઠા અનુકરણીય છે. શિષ્ટ વર્ગને “ઓપિનિયન”ની ખોટ સાલશે.

- જય કાન્ત

[12 Brackenthwaite, Rushey Mead, LEICESTER LE4 7GA, U.K.]

એલ.બી.ડબલ્યૂ. થયા ગણાય

○ પુનરપિ પુનરપિ લગે રહો, મુન્નાભાઈ. ગત નવેમ્બર અંકના પાન ૨૦ ઉપર, ઉપરોક્ત નિરર્થક શબ્દજૂથને સ્થાન આપનાર વિપુલભાઈ ન હોઈ શકે. ગેરહાજર હશે અને હાજર હોય તો એલ.બી.ડબલ્યૂ. થયા ગણાય. સ્વચ્છ અને સુઘડ ભાષાની પાંખે ઉચ્ચન કરનાર પ્રકાશનમાં આવું પણ છપાય ?

લેખકના ખરાબ અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાની હોય તો એને સુધારી લેવી એ અદના ભાષાકારની અદાકારી છે. તંત્રી નમ્ર પૂકાર કરતા આવ્યા છે, ‘તમે મોકલી આપો અમે મઠારી લઈશું.’ તો લ્યો મઠારો; ‘છબરડા અને ક્ષમા એ છાપાંવાળા માટે સાહજિક છે.’

વાંચકને આંગળી ચીંધવાનું પુણ્ય ઉપલબ્ધ કરવામાં આભારદર્શન હોઈ શકે ?

- હીરાભાઈ મ. પટેલ

[67 Newark Road, LUTON, Bedfordshire, LU4 8LF, U.K.]

○ “ઓપિનિયન”નો જાન્યુઆરી ૨૦૦૮નો અંક મળ્યો છે. ગમ્યો છે. મારાં ઠહાચિત્રો લેવાંન માટે ધન્યવાદ. ઑંગ સાન સૂ કી અંગેનો લેખ સવિશેષ ગમ્યો છે. પૂર્વવત્ હરનિશ જાનનીનો દેવાનંદ બાબતનો ય લેખ ગમ્યો. ‘ગનપટ ...’ અંગે રમણભાઈ પટેલે સારું રસદર્શન કરાવ્યું છે. મારી ચોપડી અંગે એ એમ રસદર્શન કરે તો બહુ જ ગમે ! રાજા રવિ વર્મા અંગેનો તમારો લેખ પણ રોચક હતો.

- મહેન્દ્ર શાહ

e.mail : mahendraaruna1@gmail.com

સ્નેહાર્પણ

○ મનેશચંદ્ર કંસારાનું અવસાન ૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૭ના લંડનમાં થયું. હું તે વખતે લંડનમાં જ હતો. મારી કમનસીબી કે કોઈ પણ મિત્ર તરફથી કે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તરફથી સમાચાર ન મળ્યા. સ્મશાન સુધી ય ન પહોંચાયું.

મનેશભાઈ પૂર્વ આફ્રિકાના દેશ ટાંગાનિકાના શહેર દરેસલામમાં ત્યાંની કન્યાશાળા - દેવકુંવર કન્યાશાળામાં શિક્ષક તરીકે આવ્યા. ક્યારે આવ્યા, એ સમય યાદ નથી. પણ બહુ ઝડપથી એમની સાથે પરિચય થયો અને નિકટ મિત્રતા જામી. મેળાપ થવાનું કારણ શાસ્ત્રીય સંગીત.

દારેસલામમાં યુવાનોનું એક નાનું સંગીત મંડળ ચાલતું હતું. તેના પ્રણેતા જટુભાઈ પંડ્યા હતા. હું ૧૯૩૪ની સાલમાં દારેસલામમાં આવ્યો ત્યારથી કોઈક સંગીતની પ્રવૃત્તિ શોધતો હતો. સંગીતનો શોખ હતો અને ગાળું ચોખ્ખું હતું. પણ શાસ્ત્રની અણસમજ હતી. મારા મોટાભાઈ સોમનાથભાઈના મિત્ર જટુભાઈ સાથે મારો મેળાપ કરાવી આવ્યો અને ત્યારથી મને શાસ્ત્રીય સંગીતના રસ્તે જટુભાઈએ ચડાવ્યો. જટુભાઈના અથાગ પરિશ્રમથી અને ખંતથી એમણે એક ચક્ર પેદા કરીને યુવાનોને શાસ્ત્રીય સંગીત પ્રત્યે પ્રેમ જાગૃત કર્યો હતો.

૧૯૩૪માં જેવી મારી હાલત હતી એવી હાલત મનેશભાઈની હશે, જ્યારે એ ત્યાં આવ્યા. તપાસ કરતાં એમને સમાચાર મળ્યા કે એક સંગીત મંડળ દારેસલામમાં ચાલે છે. એ અમારા મંડળમાં આવ્યા અને મંડળના સભ્ય બની ગયા. મનેશભાઈનું કંઠ્યસંગીત ઘણું જોરદાર હતું અને એ શાસ્ત્રીય સંગીતના જ્ઞાતા હતા. દારેસલામમાં કેટલું રહ્યા અને ક્યારે ગયા એ યાદ નથી. એમના ચાલ્યા ગયા પછી અમારા મંડળને મોટી ઉણપ થઈ પડી. અમારી - ખાસ તો મારી - મૈત્રી ચાલુ જ રહી.

લંડનમાં આવીને એમણે વાદ્ય સંગીતમાં સિતાર શીખવાનું વિચાર્યું. પંડિત રવિશંકરના પરિચયમાં આવ્યા અને સિતાર વગાડવાની આરાધના ચાલુ કરી. મનેશભાઈ જેટલા પ્રખર સંગીતજ્ઞ હતા એટલા જ સિતારવાદક બની ગયા. લંડનમાં એમની અચ્છા સિતારવાદકમાં ગણના થતી હતી.

ઓપિનિયન / Opinion

૧૯૮૮-૮૯માં હું ક્વીન્સબરી વિસ્તારમાં રહેતો. મારે ઘેર એક દિવસ અચાનક આવી ચડી. મારી આગળ આવી ઊભા રહ્યા. લંડનમાં ત્યારે હું જાણીતો નહોતો. કેટલી બધી તન્મયતાએ એમણે મારું ઠેકાણું શોધ્યું અને મળવા આવી ગયા. ખૂબ વાતો કરી. એમણે કહ્યું કે ઉત્તર ઈંગ્લેન્ડની એક યુનિવર્સિટીમાં એમની સંગીતના અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક થઈ છે. ટૂંક સમયમાં એ ત્યાં જવાના હતા. આવ્યા બાદ ફરી પાછા મળીશુંનો વાયદો આપી અમે છૂટા પડ્યા.

કેટલાંક વર્ષો વિત્યાં. એમની તપાસ કરતો રહ્યો. મિત્ર રામપ્રસાદ જોશીને પૂછપરછ કરી જોઈ. એમને ય મનેશભાઈનાં ઠેકાણાંની ખબર નહોતી. એમાં અચાનક, એક દિવસ બ્રેન ટાઉનહાલમાં બાંકડા પર બેઠેલા એમને જોયા. તબિયત સારી જેવી ન લાગી. અકાદમીના માસિકી કાર્યક્રમમાં આવેલા. તેવા કારણસર હું ય ત્યાં હતો. એમની સંપર્કવિગતો લીધી. મને કહે : ‘હમણાં જ ચાલો. મારું ઘર તમને બતાવું અને સંપૂર્ણ સરનામું ય આપું.’ એમની કારમાં વેમ્બલીમાંના એમના ઘરે મને તેડી ગયા.

એમણે વાત શરૂ કરી. સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓને કારણે સંગીત છૂટી ગયું છે. બે ઘર રાખ્યાં છે. પત્ની બાળકો એક મોટા ઘરમાં રહે છે અને ઉદ્યોગધંધો કરે છે. પોતે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશ્યા છે અને જે ઘેર મને લઈ ગયા એ ઘર એમની ‘સાધના કુટીર’ છે, એમ એમણે કહ્યું.

ત્યાર બાદ, અમે નિયમિત હળતા મળતા રહ્યા. ફોન પર ઘણી વાર વાતો પણ કરતા રહ્યા. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના અમે બંને સભ્યો. આથી દરેક સભામાં ય અમે મળતા ત્યારે આનંદે વાતચીત કરતા.

ટાંગાનિકામાં શાસ્ત્રીય સંગીતની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ અને ક્યારે થઈ એ વિષય ઉપર એક લેખ તૈયાર કરી આ પૂર્વે વિપુલભાઈને આપ્યો છે. એ લેખ પણ મનેશભાઈ વાંચી ગયા હતા. સુધારાવધારાને અવકાશ નથી એમ એ કહેતા હતા. એ લેખ છપાશે તેની જ મને ય રાહ છે.

- મયૂર મ. શુક્લ

[195 Edgwarebury Lane, EDGWARE, Middlesex HA8 8QJ, U.K.]

નરેન્દ્રવિજય : ગુજરાતની ચૂંટણી

○ નરેન્દ્ર મોદીને ૧૧૭૭, કાંગ્રેસને ૬૨ અને ત્રણ અન્ય - એ રીતે ગુજરાતની ચૂંટણીનું પરિણામ આવ્યું છે. રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ, વિધ હિન્દુ પરિષદ અને બજરંગ દળના ટેકા વગર જિતાયેલી ચૂંટણી એ મોદીનો પોતીકો વિજય છે. હવે એ ત્રણે કૌમવાદી સંગઠનો ઉપર પાતિબંધ મૂકીને નરેન્દ્ર મોદીએ ગુજરાતના મુસ્લિમોનાં દિલ જીતવાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. અયોધ્યાની ધ્વસ્ત મસ્જિદને એ જ સ્થળે, એ જ રીતે બંધાવીને હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોને આંશિક સાંત્વન આપી શકાશે.

અમદાવાદ અને અયોધ્યાકાન્ડમાં થયેલાં રમખાણોથી ભાજપના હાથ લોહીથી ખરડાયેલા છે. તો ઈન્દિરાજીના મરણ પછી દિલ્લીમાં થયેલો હિંસાચાર કાંગ્રેસને કલંકિત કરનારો છે. પંજાબમાં શીખોએ આચરેલી હિંસા પણ ક્ષમાને પાત્ર નથી. નક્સલવાદીઓ અંગે મૌન સેવનારા સામ્યવાદીઓ લજજાસ્પદ આચરણ કરી રહ્યા છે. શ્રીલંકન તમિળો પ્રત્યે શરૂઆતમાં ઉઘાડી સહાનુભૂતિ દાખવીને દક્ષિણના રાજકીય પક્ષોએ દુરાચાર કર્યો છે. એ રીતે જોતાં હિન્દુસ્તાનના બધા જ મુખ્ય રાજકીય પક્ષો પ્રતિબંધને પાત્ર ઠરી શકે ! એમ થાય તો સેનાશાસન સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ ન રહે. એંશી ટકાની હિંદુ બહુમતીના લૂંટાયેલા વિશેષ અધિકારો આપવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી કાંગ્રેસને માર પડશે.

કેશુભાઈ કણસાગરામાંથી પટેલ અને હવે પટેલમાંથી દેસાઈ થયા છે ! એ તેમનામાં કેટલી આત્મશ્રદ્ધા છે તે બતાવી આપે છે. નરેન્દ્ર મોદી ખેડૂત નથી, અને કેશુભાઈની સલાહ લેતા નથી. એટલા માટે તેનો વિરોધ કરવો એ કેશુભાઈ અને તેમના ટેકેદારોની દલીલ હતી. પોતાના ધોળામાં પોતે જ ધૂળ નાખવાની કઈ જરૂર હતી ?

જૈનોને સામે ચાલીને રક્ષિત લઘુમતી જાહેર કરવી અને મુસલમાનોની અવગણના કરવી. ભાજપની આ વિકૃતિ લોકો સમક્ષ ઉઘાડી પાડવામાં કાંગ્રેસ નિષ્ફળ રહી.

વજુભાઈ વાળાનું ખાધિયું અંદાજપત્ર અનિવાર્ય છે એમ કાંગ્રેસે શા માટે માની લીધું ? ઋણભાર (કર્જબોજ)ના ખાડામાં પડેલી સરકાર સફળ થઈ ન ગણાય.

નર્મદા યોજના એ ગળે ઘંટીનું પડ નથી, પણ સોનાની ખાણ છે. એમ કાંગ્રેસે સાબિત કરવાની જરૂર હતી.

બીજી અનેક સમસ્યાઓની કાંગ્રેસના ચૂંટણી ઢંઢેરામાં ચર્ચા થઈ નથી. ચૂંટણી ઢંઢેરો લખનાર અને સિદ્ધવાચક (પૂફરીડર) એ બે જ વાંચે છે !' એ નહેરુવચનને આધારે ચાલવાની કોઈ જરૂર વિરોધપક્ષને માટે ન હતી. સકળ સમાજનું વિકાસચિત્ર રજૂ કરે એવો ચૂંટણી ઢંઢેરો શા માટે ન ઘડી શકાય ?

નરેન્દ્ર મોદી અજેય નથી. કેન્દ્રમાં ઘરડા થયેલા ભાજપના નેતાઓ ખરી પડશે ત્યારે ન.મો. દિલ્લી ભણી જશે. લોકોના સર્વાંગીણ હિતનો નકશો વિગતે દોર્યા વગર કાંગ્રેસ લોકો ઉપર છાપ કેવી રીતે પાડશે ?

હવે પછીની ચૂંટણીમાં સોનિયા ગાંધીથી ઉંમરમાં નાની અને વધારે સુંદર સ્ત્રીને ચૂંટણીપ્રચારમાં રોકવી જોઈએ !

કાંગ્રેસના ધારાસભ્યો ધારાસભામાં ધમાલ ન કરે; અપશબ્દો ન બોલે, પ્રધાનોને હંફાવે એવી કામગીરી કરે તો જ ઊજળો દિવસ જોઈ શકશે. ધારાસભાની અવગણના કરવાનો કોઈ અર્થ નથી.

ચૂંટણીમાં મતદાન ફરજિયાત જ જોઈએ. એવી ઝૂંબેશ ચાલુ કરવી જોઈએ. તે કાંગ્રેસના અને લઘુમતીઓના હિતમાં હોઈ શકે.

૨૮ ટકા ખેડૂતો ગુજરાતમાં હોવા છતાં એ કાંઈ બહુમતી નથી. આપઘાત કરતા ખેડૂતો વિષે વ્યવસ્થિત યોજના ન ઘડી. પછી ખેડૂતોના હિતચિંતક હોવાનો પોકળ દાવો કેવી રીતે થઈ શકે ?

બે પક્ષો વચ્ચે સ્પષ્ટ પસંદગી થઈ શકે એવો કાર્યક્રમ રજૂ કરવો જોઈએ. લોકોને ધાર્મિક વહેમ અને સામાજિક પીછેહઠમાંથી બચાવવાનું કામ સહેલું નથી. છતાં એ દિશામાં પદસંચાર જ ન થાય તો આગળ કેવી રીતે વધી શકાય ?

મારો પોતાનો ઉપ મુદ્દાનો ચૂંટણી ઢંઢેરો પ્રકાશિત થશે. જેણે સુધરવું હોય એ એમાંથી જે કાંઈ જણાય તે લઈ શકશે !

બિનમઝહબી (ધર્મનિરપેક્ષ) સમાજરચનાની ડિંગ મારવાનો કોઈ અર્થ નથી. ૭૩ વરસ સુધી દેશનિકાલ થયેલા ભગવાન રશિયામાં ફરીથી સવારીએ ચડયા છે ! ધાર્મિક સુધારાને કારણે સરકારનો ઘણો ભાર હળવો થશે. કેટલીય સામાજિક સેવાઓની જવાબદારી ધર્મસંસ્થાઓ ઉપર નાખી શકાય તેમ છે. આરસપહાણનાં મંદિરો અને ઠાકોરજીના વાઘા પાછળ પૈસા બગાડનારાઓ પાસે હિસાબ માગવો જ રહ્યો. બધા વહેમોને માન આપીને કોઈ સફળતા નહીં મળે.

સાહિત્ય અને ધર્મક્ષેત્ર

કથાકારોને સાહિત્ય સાથે શું સંબંધ હોઈ શકે ? હું રઘુવીર ચૌધરીની દુકાને મારાં પુસ્તકો વેચવા ગયો ત્યારે મને કહેવામાં આવ્યું હતું : 'અમે ધાર્મિક પુસ્તકો વેચતા નથી.' જ્ઞાનદેવ સંત હતા કે સાહિત્યકાર ? વ્યંગ, વક્રોક્તિ અને હાસ્ય તો સાહિત્યના ગુણો ગણાય છે. વિભિન્ન સમ્પ્રદાયો અને ધર્મો વચ્ચેની ચર્ચામાં જ્ઞાનદેવે વણવેલા વાગ્દોષો નથી શું ? એક જ ધર્મના ફિરકાઓ વચ્ચે ચાલતું વાગ્યુદ્ધ પણ અજાણ્યું નથી. હનુમાન ચાલીસાના ૧૦૮ પાઠ કરવા હોય તો જુદી વાત છે ! સાહિત્ય રસનિષ્પત્તિને પ્રજાવિશેષની પ્રૌઢ ભાષાભિવ્યક્તિ સાહિત્ય દ્વારા જ થાય છે.

વિનોબા ભાવેએ એકવાર કહ્યું હતું : 'લશ્કર ન જ જોઈએ !' એ જ ભાવેજી ૧૯૭૧માં પૂર્વ બંગાળમાં ઈન્દિરાવિજય થયો ત્યારે તાળીઓ પાડતા હતા ! સમાચાર પત્રો ન વાંચીએ તો "ઓપિનિયન" જેવું કાંઈ ન હોય ! વિનોબા ભાવે અને વિપુલ કલ્યાણીના અભિપ્રાય વિષે દલીલબાજીમાં ઊતરવાની હિંમત મારાથી ન બતાવી શકાય !

સુરેશ દલાલ, રઘુવીર ચૌધરી અને ગુણવંત શાહને ખુલ્લો પડકાર છે કે, વાંદરામાં અને હાથીમાં દેવભાવ કેવી રીતે હોઈ શકે તે સમજાવે. અલબત્ત, ગુજરાતીમાં ! એટલે અહીં ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ વિદ્યાપીઠના ઈસાઈ ધર્મચાર્યો સાથે ચર્ચા કરવાનું અમારે માટે સરળ બનશે ! કોઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થને ભગવાન કહી શકાય નહીં. આ બાબતમાં જે કોઈ કથાકારને શાસ્ત્રાર્થ કરવો હોય તે પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે મૈદાનમાં આવે. છ ચોપડી ભણેલા સાધુસંતો પાછળ ત્રણચાર ડિગ્રીવાળા પાગલ બને છે. તેથી કઈ વિદ્યાપીઠના ગૌરવમાં વધારો થશે ?

ધાર્મિક વહેમોને આગળ રાખીને રાજ્યકારણમાં સફળતા પણ મળે છે. લેખક પાગલ નથી હોતો. વહેમ, જડમત, અન્યાય, અત્યાચાર, શોષણ, ભેદભાવ અને ઠંડી ફૂરતાનો સામનો કરવા માટે લેખક પાસે શબ્દાયુધ સિવાય બીજું કંઈ સાધન હોઈ શકે ? ગાયમાતાનો ફળો ઉઘરાવીને શીરો ખાનારા મૌન રાખે એમાં જ એમની સલામતી છે !

- ૨. કા. ભટ્ટ

[87 Hale Lane, Mill Hill, LONDON NW7 3RU, U.K.]

(અનુસંધાન છેલ્લા પાન પરેથી)

સાથે વાતો કરી છે ? તેં કોઈ દિવસ હરણનાં બચ્ચાં જોડે દોડવાની શરત લગાવી છે ? તેં જમીન પર ઘાસ ખાધું છે પણ આકાશના રંગો કદી જોયા છે ? બોલ, જવાબ આપ !' પરીએ કહ્યું.

આ સાંભળીને ભૂખરી વિચારમાં પડી ગઈ. આ તો એને ખબર જ નથી. તળાવના કાંઠે ઘણાં પતંગિયાં ઊડાડી કરે છે. આસપાસ વૃક્ષોમાં કોયલ, બુલબુલ, બપૈયા ગાતાં હોય છે. હરણનાં બચ્ચાં તો એની સાથે જ ઘાસ ચરતાં હોય છે. નીચું ઘાલીને ઘાસ ચરવામાં ને ચરવામાં એણે ઊંચે આકાશ તરફ તો નજરેય નાખી નહોતી. વિશાળ આકાશના રંગો, વાદળ, સૂરજના તડકાની સંતાકૂકડી તો એણે જોયાં જ નથી. એ તો પોતાના ભૂખરાપણનાં દુઃખમાં ગરકાવ હતી.

ભૂખરીએ પરી સામે જોયું. પરી હસતી હતી. એની ચમકતી આંખો જાણે કહેતી હતી, 'આપ, મને જવાબ આપ !'

પણ ભૂખરી પાસે જવાબ ક્યાં હતા ? હવે શું ? ભૂખરી તો મૂંઝાઈ ગઈ. તળાવમાં ડૂબી જવાના વિચારને ભૂલીને એ પરીના સવાલોમાં અટવાઈ ગઈ.

થોડી વાર બંને મૂંઝા રહ્યાં. એક બીજાંની સામે. પરી મલકાતી મલકાતી ભૂખરીની સામે જુએ છે. ભૂખરી માથું નીચે કરીને મૂંઝાતી ઊભી છે. પરી બોલી, 'મને ખબર છે. તારી પાસે જવાબો નથી. કશો વાંધો નહીં. પણ હવે તારાથી તળાવમાં ન જવાય. જા પાછી જા.'

'પાછી જઈ ? ના, ના. મારે પાછાં નથી જ જવું. નથી જવું. મારે એ ધક્કા ખાવા; અબોલા વેઠવા.' ભૂખરી ચીસ પાડીને બોલી.

પરી પાણીમાં આગળ વધી. સસલીની સામે આવીને બેઠી, અને બોલી, 'તો તું એમ કર ને ? પતંગિયાં સાથે દોસ્તી કર. કોયલ - બુલબુલ સાથે બહેનપણાં કર. હરણનાં બચ્ચાંની સાથે રમવા જા. ઘાસ ચરવું એ જ એક કામ થોડું છે ? બીજું ય ઘણું કરવા જેવું છે. આટલી વિશાળ દુનિયા છે. તને દોડતાં, કૂદતાં, ઠેકડા મારતાં આવડે છે ને ? જા, તારી મેળે દોડ. પતંગિયાંને જો. પંખીઓ જો. વૃક્ષો - વેલીઓને જો. ફૂલોને જો. ભમરાંને જો. તળાવનો કાંઠો છોડીને ધરતી પર આગળ જા !'

'પણ હું તો ભૂખરી છું. કોઈ મારી સાથે બોલશે નહીં. મને ખબર છે.' ભૂખરીએ દલીલ કરી.

પરી હસી પડી. 'એની તું ચિંતા ન કર. જો પરોઢ થવા આવ્યું છે. હમણાં ઉષાના લાલ રંગથી આકાશ ભરાઈ જશે. તું જા. પણ જોજે પૂનમની રાતે ફરી વાર મને મળવા જરૂર આવજે, હોં !' આટલું બોલીને પરી તળાવનાં પાણીમાં ઊતરી ગઈ.

ભૂખરી વિચારતી રહી. આ સપનું હતું કે ખરેખર પરી આવી હતી ? એ વિચારતી હતી ત્યાં એણે પંખીઓનો કલરવ સાંભળ્યો. એને યાદ આવ્યું. એણે પંખીઓ, પતંગિયાં, હરણાં સાથે દોસ્તી કરવાની હતી. દૂર દૂર સુધી દોડવાનું હતું.

ભૂખરીને ખ્યાલ આવ્યો કે એ તો હજી તળાવને કાંઠે ઊભી છે. એણે પાછા ફરીને કૂદકો માર્યો. બીજો, ત્રીજો, ચોથો કૂદકો. આઠ, દસ કૂદકા મારતાં તો એ તળાવની પાળથી ક્યાં ય દૂર નીકળી ગઈ. ભૂખરી આગળ ને આગળ વધતી ગઈ. પંખીઓનો કલરવ એની સાથે આગળ વધતો હતો. પ્રભાતનાં સોનેરી કિરણો વૃક્ષોની ટોચને અજવાળી રહ્યાં હતાં. પંખીઓનાં સંગીત સાથે નાચતી નાચતી ભૂખરી આગળ વધતી ગઈ. નાચતાં કૂદતાં આગળ વધવાનો આવો આનંદ તો એણે કદી માણ્યો જ ન હતો.

જોતજોતામાં તો તળાવનો કાંઠો પાછળ રહી ગયો. ભૂખરીને બધું નવું નવું દેખાતું હતું. એના પરિચિત વાતાવરણથી એ દૂર આવી ગઈ

હતી. ભૂખરીએ જોયું કે અહીં પણ લીલુંછમ્મ ઘાસ હતું. એને તો બહુ ગમ્યું. ભૂખરી મન થાય ત્યારે ઘાસ ચરે. વળી કૂદકા મારે. થાકે તો ઝાડ નીચે સૂઈ જાય. રાત પડે કોઈ ઝાડની બખોલમાં ઘૂસી જાય. સવાર પડે ને બહાર. જો કે એમ ફરવાનું કાંઈ સહેલું નહોતું. કદીક વાંદરાં ઝાડ પરથી કૂદીને એની સામે ઘસી આવે અને ભૂખરી બી જાય. કદી કૂતરાં - બીલાડાં એની તરફ તાકી તાકી ને જોયા કરે. ભૂખરીને થાય હમણાં તરાપ મારશે. એ દોડીને ઝાડ પાછળ છૂપાઈ જાય. કદીક તો શિયાળ - વરુ પણ પાછળ પડે. ભૂખરી એનામાં હોય એટલી તાકાત વાપરીને દોડે. યુક્તિ શોધીને જાતને બચાવે. ... તો કોયલ, બુલબુલ, મોર, બપૈયા, પર્તગિયાં, હરણાં સાથે આનંદ પણ આવે. ભૂખરી તો ભૂલી જ ગઈ કે પોતે ભૂખરી છે. અહીં એને કોઈ નથી કહેતું, 'તું ભૂખરી, ગોબરી, નકામી છે.'

પર્તગિયાંની ટોળી આસપાસ ઘૂમ્યાં કરે છે. ખીસકોલી, કાચીંડા એને બોલાવે છે. બુલબુલ એની સામે આવીને બેસી જાય છે. મોર થનગન થનગન નાચે છે અને ભૂખરી મન ભરીને એને જોયા કરે છે. ભૂખરી સસલીને એક નવી દુનિયા, નવું વાતાવરણ મળ્યું. એ ખુશ હતી. ખૂબ ખૂબ ખુશ. પરીએ એને કહ્યું 'તું, ઘાસ ખાવું એટલું જ બસ નથી. બીજું ઘણું છે આ દુનિયામાં.' એ રાતે તો ભૂખરીને એ નહોતું સમજાયું, પણ હવે સમજાવા માંડ્યું હતું. કેટલું બધું જોવા જેવું, શીખવા જેવું છે આ દુનિયામાં? કેટલું બધું ઓળખવા, જાણવા જેવું છે? ઉબડખાબડ ઘરતી પર ચાલતાં, દોડતાં પડી જવાય તો પાછા ઉઠવું એ બધું હવે એને આવડી ગયું હતું. પહેલાં ક્યારેય નહોતો મળ્યો એટલો આનંદ, એવી ખુશાલી ભૂખરી સસલીને હવે મળી હતી.

દિવસો વીતતા ગયા. ભૂખરી સસલી હવે મોટી થઈ હતી. પહેલાંની જેમ ડરતી, મૂંઝાતી, શરમાતી - કરમાતી નાની ભૂખરી હવે એ નહોતી રહી. એને પંખીઓના અવાજ પારખતાં આવડયા હતાં. ખીસકોલી કાચીંડાની સંગે એ ઝાડ પર ચડતાં શીખી ગઈ હતી.

એક વાર એ ઝાડ નીચે બુલબુલની સાથે બેઠી હતી. બુલબુલ આમતેમ કૂદકતી કૂદકતી ગાતી હતી. ભૂખરી એને જોતી હતી. ત્યાં બુલબુલે કહ્યું, 'એ ભૂખરી, તેં તારું કામ કર્યું?'

'મારું કામ? મારું શું કામ બાકી છે?' ભૂખરી બોલી.

'જો, ભૂલી ગઈ ને? તું અહીં આવી એટલે બધું ભૂલી ગઈ,' બુલબુલે ઠપકો આપતાં કહ્યું.

'હા, હું તો ભૂલી જ ગઈ છું કે 'હું તો ભૂખરી, ગો ... ..' ભૂખરી બોલી ઊઠી.

'હાં, હાં. એ નહીં બોલવાનું,' બુલબુલે કહ્યું. 'તને મારે એ વાત યાદ નથી કરાવવાની.'

'ના જ કરાવતી. તું જો મારી સહેલી હોય તો.' ભૂખરી સસલી બોલી.

'પણ બીજી એક વાત છે. તું ભૂલી ગઈ છું,' બુલબુલે કહ્યું.

'શી વાત?' ભૂખરી વિચારમાં પડી. 'મને તો યાદ નથી આવતું.'

'યાદ કર. તળાવના કાંઠે પરીએ શું કહ્યું 'તું?'' બુલબુલે પૂછ્યું.

ભૂખરી હસી પડી. 'અરે, એ તો મેં જ તને કહ્યું 'તું ને? મારે પૂનમની રાતે પરીને મળવા જવાનું છે. કેટલી પૂનમની રાતો ગઈ. હું તો સાવ જ વીસરી ગઈ.' ભૂખરીને પોતાની ભૂલનો ખ્યાલ આવ્યો.

'તો હવે જજે.' બુલબુલે કહ્યું અને ઊડી ગઈ.

પૂનમની રાત આવી. ભૂખરીએ નક્કી કર્યું કે આજે તો પરીને મળવા જવું જ. એ જ્યાંથી આવી હતી એ દિશામાં દોડવા માંડી. દોડતી જ રહી, દોડતી જ રહી. 'અરે, હું આટલે દૂર જતી રહી હતી?' સસલીને નવાઈ લાગી. 'હું એકલી હતી તો ય મને કાંઈ ન થયું?'

દોડતાં દોડતાં ભૂખરી તળાવના કાંઠે પહોંચી ગઈ. ત્યાં બધું એનું એ જ હતું. એ જ પાણી. એવાં જ કમળ. દેડકાં. માછલીઓ. ડિનારા પરનાં વૃક્ષો અને ઘાસ. એમાં બખોલમાં, દરોમાં રહેતાં સસલાં. ભૂખરીનું મન ભરાઈ આવ્યું. આકાશમાં પૂનમનો ચંદ્ર ખીલ્યો છે. ચારે તરફ એની રૂપેરી ચાંદની વેરાઈ છે. એ ચાંદનીમાં નહાતાં પોયણાં ખીલ્યાં છે. તમરાં બોલે છે. એ સિવાય ચોતરફ શાંતિ છે.

તળાવના કાંઠે પહોંચીને સસલીએ પાણીમાં જોયું. અરે આ શું? પાણીમાં એનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તો પછી એ પરી જેવી કેમ દેખાય છે? નવાઈ પામીને ભૂખરીએ સાદ પાડ્યો, 'ઓ પરી, તળાવની પરી, બહાર આવ. હું ભૂખરી. તને મળવા આવી છું.'

અને મીઠું મલકાતી પરી તળાવના પાણીમાંથી બહાર આવી. ભૂખરીએ એને જોઈ. એણે ફરી પાણીમાં જોયું. ત્યાં ય પરીનો ચહેરો છે. સામે ય પરી ઊભી છે! આ શું? કેવો ચમત્કાર! કે પછી છલના? ભૂખરીએ પરીને પૂછ્યું, 'આ શું છે? પાણીમાં હું જોઈ છું તો મને મારા બદલે તારો ચહેરો દેખાય છે, પણ તું તો મારી સામે છે!'

પરી બોલી, 'પાણીમાં દેખાય છે ને તે તું જ છે, ભૂખરી. તું જ. હું તો તારી સામે ઊભી છું.'

'તું મને ખીજવ નહીં, હોં. સાચું કહે, આ શું જાદુ છે?' ભૂખરી સસલીએ પૂછ્યું.

'મેં કાંઈ જાદુ નથી કર્યું. ભૂખરી સસલી, ખરેખર જ તું છે. તારું જ પ્રતિબિંબ છે પાણીમાં.' પરીએ ધીમેથી કહ્યું.

'પણ તું તો ... ..' ભૂખરી મૂંઝાઈ ગઈ.

'હા, હા. એ તું જ છે. એ જ તું છે, ભૂખરી. પાણીમાં જે દેખાય છે તે જ તારો સાચો ચહેરો છે. હવે તું આવી જ દેખાય છે. સુંદર, આકર્ષક.' પરી બોલી.

'પણ, પણ એ કઈ રીતે? એવું ક્યાંથી થાય?' ભૂખરીએ પૂછ્યું.

'બીજાઓની વાતો સાંભળીને તે માની લીધેલું કે તું ભૂખરી, ગોબરી, નકામી છે. તું એવી નથી. પહેલાં ય નહોતી. હા, તું કાંઈ ગોબરી નથી, કે નથી નકામી. તેં નવી દુનિયા જોઈ. તારી નજર બદલાઈ ગઈ. તને ખબર ન પડીને તું સમૂળગી બદલાઈ ગઈ. તું તને જોઈ શકી. તું આવી જ છું, પાણીમાં દેખાઈ છું, તેવી.' પરીએ ભૂખરીને સમજાવ્યું. 'હવે તેં પર્તગિયાં સાથે, પંખીઓ, હરણાં સાથે ભાઈબંધી કરી. કોયલ, બુલબુલ, બપૈયાનાં ગીતો સાંભળ્યાં. એમની સાથે બહેનપણાં કર્યાં. આકાશનાં રંગો ય જોયા ને મોરનું નૃત્ય પણ જોયું. ચાલ, તારે આવવું હોય તો આવ તળાવમાં. હવે હું તને આવવા દઈશ.'

'ના હોં. હવે નથી આવવું મારે. હું તો જમીન પર જ હરીશ, ફરીશ ને મજા કરીશ. તારા તળાવમાં હું ડૂબી ન જાઉં?' સસલી બોલી.

પરી હસી પડી અને બોલી, 'ભલે, તારી મરજી. હવે પરોઢ થવા આવ્યું છે. મારે તો તળાવમાં જવું પડશે. હું તો જાઉં છું.' આટલું બોલીને પરી પાણીમાં ઉતરી ગઈ.

ભૂખરી સસલીએ ઊંચે જોયું. ઉપાના લાલચટ્ટક રંગો અંધકારને ઓગાળી રહ્યા હતા. વૃક્ષો, વેલીઓ, ઘાસનું મેદાન પ્રભાતના ઉજાશમાં ઝાંખાંઝાંખાં દેખાવા માંડ્યાં હતાં. આ તો એનું પૂર્વપરિચિત સ્થળ હતું. એ જ વૃક્ષવેલીઓ. એ જ બખોલો. એ જ મેદાન. 'આ બધું આટલું સુંદર કેમ લાગે છે મને? એ બધું ય બદલાઈ ગયું છે કે પછી હું જ બદલાઈ છું?' ભૂખરી સસલીને વિચાર આવ્યો.

એ તળાવ કાંઠેથી પાછી વળી. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ કૂદકા અને એ મેદાનમાં પહોંચી ગઈ. છણે કૂદકો, સાતમો કૂદકો, ભૂખરી આગળ વધી. અને પછી ... ..

એ અટકી ગઈ. 'હવે ક્યાં ય નથી જવું. નવી દુનિયા જોઈ લીધી. હવે નવી નજરે પરિચિત દુનિયાને ય જોઈ. આ તો મારું પોતાનું છે બધું. મારું જ ઘર. અહીં જ રહી જાઉં?' ભૂખરીને વિચાર આવ્યો.

એ અવઢવમાં પડી. કૂદતી રહી. ગોળગોળ ઘૂમતી રહી, ઘૂમતી રહી. 'અહીં પણ બધું સુંદર છે અને ત્યાં પણ. અહીં રહી જાઉં? કે પાછી ત્યાં જાઉં?' ભૂખરી સસલી મેદાનમાં ગોળગોળ ફરે છે. વિચારે છે, 'રહી જાઉં? કે પાછી જાઉં? રહી જાઉં? કે પાછી જાઉં?'

આ પૂર્વપરિચિત દુનિયા એને ગમતી તો હતી, છતાં ય ... એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, કૂદકા. ભૂખરી આગળ કૂદતી ગઈ. આ દુનિયા એને ગમતી દુનિયા હતી તો ય પણ એ ચાલી નીકળી. એને નવી ઓળખ આપનારી, એની સાચી ઓળખ આપનારી પેલી નવી દુનિયા તરફ. હવે એ જ એ જ એની દુનિયા હતી. એ જ એનું ઘર હતું.

[10/115, Parishram Apartments, Satellite Road, AHMEDABAD - 380 015, India]

એક સસલી હતી. આમે ય બધાં સસલાં ધોળાં હોય. કોઈ કોઈ વળી બદામી હોય. કોઈના શરીરે કાળાં ધાબાં હોય. પણ આ સસલી તો સાવ ભૂખરી હતી. ભૂખરી એટલે સાવ ભૂખરી. સફેદીનો એક છાંટો ય ન મળે. એટલે સાવ ભૂખરી.

બીજાં બધાં સસલાંને એને જોઈને નવાઈ લાગે. નહીં બદામી છાંટ, નહીં કાળી છાંટ, નહીં કાળાં ધાબાં. ધોળો, બદામી અને કાળો રંગ ભેળવીને બનાવ્યો હોય એવો ભૂખરો રંગ. આ સસલીને વળી એવો રંગ ક્યાંથી મળ્યો ?

સસલી હતી નાનકડી. એને તો શું ખબર પડે ? પણ એ એટલું સમજે કે એને બધાં જુદી ગણે છે. સસલાનાં બચ્ચાંનાં ટોળામાં એનામાં કંઈક જુદું છે. કોઈ કોઈ જોરવાળાં, મોટાં સસલાં એને ધક્કા ય મારે. બીજાં બચ્ચાંને બધાં ય બોલાવે પણ ભૂખરીને કોઈ ન બોલાવે અને બોલાવે તો ય કહે, ‘એ ય ભૂખરી !’ એને કોઈ રમાડે ય નહીં. હા, વખત આવે વતાડે ખરાં. સસલાંનાં બચ્ચાં બધાં દોડતાં હોય તો કોઈક એને હડસેલો મારીને આઘી ખસેડી દે.

નાની ભૂખરી સસલીને બહુ મન થાય કે કોઈ એને રમાડે, હુલાવે, કૂદાવે ! પણ ના. એ તો એને મળે જ નહીં. એનું નામ જ પડી ગયું ‘તું’ ‘ભૂખરી’. બધાં એને બોલાવે ત્યારે ય એવી રીતે બોલે છે જાણે હડસેલો મારતાં હોય.

કોઈ કોઈ મોટી સસલીઓ એને જોઈને મોં મરડીને બોલે ‘એના વાળ સુંવાળા હોય તો ય શું ને આંખે, સુંદર હોય તો ય શું ? ભૂખરી તો ભૂખરી જ ને ?’

આવું આવું જોતાં, સાંભળતાં ભૂખરી સસલી મોટી થતી હતી. ભૂખરી બીજાં સસલાંનાં બચ્ચાં જેવી જ હોશિયાર હતી. એવું જ દોડે. એવી જ રીતે કૂદે. ઠેકડા મારે. એની આવડત હોશિયારીમાં કાંઈ ખામી નહીં, તો ય ભૂખરીને કોઈ ધ્યાનથી, વહાલથી, માનથી બોલાવે જ નહીં !

ભૂખરી સસલી મોટી થઈ એટલે એને સમજવા માંડ્યું કે પોતે બીજાં સસલાં જેવી છે, તો ય નથી. એ કાળી - ધોળી, બદામી - ધોળી, કાબરચીતરી ય નથી. પોતે તો ભૂખરી છે અને સસલી ભૂખરી હોય તે સારું ન કહેવાય. એ સુંદર ના કહેવાય. શોભે નહીં. જેમ જેમ વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ ભૂખરી સસલીને બરાબર સમજાઈ ગયું કે એ ભૂખરી છે એ એનામાં કોઈ ખોટ કહેવાય.

ભૂખરી બીજાં નાનાંમોટાં સસલાંની સાથે હરે છે, ફરે છે, ચરે છે પણ કોઈ એને દોસ્ત નથી ગણતું. એને ય કોઈની સાથે ગમતું નથી. એનાં માબાપને ય ચિંતા થાય છે ‘આ ભૂખરીનું શું થશે ?’

‘પણ એમ તો આપણે ય કાબરચીતરાં જ છીએ ને ?’ ભૂખરી સસલીની માએ વાતવાતમાં કહ્યું.

‘આપણી વાત ન કર, ભૂખરીની વાત કર. એ ભૂખરી છે. તેનું શું થશે એની મને ચિંતા થાય છે. મારું માથું ભમી જાય છે.’ ભૂખરીના બાપે કહ્યું.

‘હા. ચિંતા તો મને ય થાય છે. હશે, જેવું હોય તેવું આપણું બચ્ચું છે.’ ભૂખરીની મા બોલી. એની વાતમાં વહાલ વરસતું હતું.

‘પણ મારે દુનિયાને શું મોં બતાવવું ?’ બાપે ખીજાઈને કહ્યું, ‘ભૂખરી કોઈને ય દીઠે ગમે તેવી નથી. નકામી છે સાવ !’

ભૂખરી ખૂણામાં ભરાઈને બેઠી બેઠી બધું સાંભળે. દબાતી, ચંપાતી, બીતીબીતી ફરે.

એના ઘર પાસે એક તળાવ હતું. તળાવની પાસે ખૂબ કૂણું કૂણું ઘાસ ઉગતું હતું. ઘણાં સસલાં, હરણાં, ઝીલગાય ત્યાં ચરવા આવતાં. ભૂખરી સસલી પણ તળાવની પાળે ઘાસ ચરવા જાય તો ખરી પણ એનું મન લાગે નહીં. વળી ધોળાં સસલાં એને ચરતી જુએ તો લાગ મળે એને ધક્કો ય મારે.

એક દિવસ એવું થયું કે ભૂખરી સૌના હડસેલા ખાતી ખાતી છેક તળાવની પાળે આવી ગઈ. તળાવ મોટું હતું. એમાં કમળ ખીલેલાં હતાં. એના પર ભમરાં ગુનગુન કરતાં ઊડતાં હતાં. તળાવનાં પાણીમાં માછલીઓ હતી. કિનારે દેડકાં ય કૂદાકૂદ કરતાં હતાં. ભૂખરી એ બધું જોવામાં તલ્લીન થઈ ગઈ. વખત વીતતો ગયો ને જોતજોતામાં સાંજ પડી, પછી રાત પડી. તો ય ભૂખરી તો ત્યાં ને ત્યાં જ બેઠી રહી. આમે ય તે ઘરમાં જાય કે ન જાય. ક્યાં કોઈને પડી છે ? ભૂખરી નિરાશ હતી. એને ઘરમાં જવાનું મન જ નહોતું થતું. રાત વધતી ગઈ. તમરાં બોલવા માંડ્યાં. દેડકાંની કૂદાકૂદ દેખાતી બંધ થઈ. ભમરાં ફૂલોની વચ્ચે છૂપાઈ ગયાં. આકાશમાં તારા ટમટમતા હતા. દૂર ક્ષિતિજમાં ચંદ્ર ઊગ્યો હતો. એ સિવાય કંઈ જ દેખાતું ન હતું. ચારેતરફ અંધારું હતું. સૂનકાર હતો. ભૂખરી સસલી નિરાશામાં ડૂબેલી બેઠી. એકાએક એને વિચાર આવ્યો, ‘હું તળાવમાં પડી ને ડૂબી જાઉં !’

ભૂખરીએ વિચારી લીધું, આમે ય એ બધાંથી જુદી છે. કોઈની એ ગમતી નથી. કોઈને એની જરૂર નથી. એ તળાવમાં ડૂબી જશે તો ય કોઈ પૂછવાનું નથી, કે ભૂખરી સસલી ક્યાં ગઈ ? દેખાતી કેમ નથી ? એણે નિર્ણય કરી લીધો અને એ તળાવનાં પાણી તરફ આગળ વધી. થોડું પાણી એના પગને અડક્યું, ‘હવે બસ, એક જ કૂદકો અને તળાવની અંદર.’ ભૂખરી મનથી તૈયાર હતી.

ત્યાં તમરાંનાં સંગીતની સાથે, ચંદ્ર-તારાના ઝાંખા અજવાળામાં, એને તળાવમાંથી કોઈ બહાર નીકળતું દેખાયું. ભૂખરી સસલી ડરી ગઈ. પાણીમાં કૂદકો મારવા જતી જ હતી અને અટકી ગઈ. એણે પાણીની સપાટી પર નજર કરી તો ત્યાં કોઈ ઊભું હતું. ચંદ્રના અજવાળામાં એને બહુ કંઈ ન દેખાયું, પણ તો ય એને લાગ્યું કે ચાંદની જેવા નમણા તેજથી ચમકતો એક

આકાર હતો. ભૂખરી સસલી વિચારમાં પડી ગઈ. ‘આ કોણ હશે ? પાણીમાંથી આ કોણ આવ્યું ? શું કામ આવ્યું ?’ ત્યાં તો એને ફરી વિચાર આવ્યો કે એને તો પાણીમાં ડૂબી જવું છે. બીજી કોઈ વાત શું કામ વિચારવી જોઈએ ? એ પાણીમાં કૂદવા ગઈ, ત્યાં તળાવમાંથી નીકળેલો પેલો આકાર બોલી ઊઠ્યો, ‘આ તું શું કરે છે, સસલી ?’

ભૂખરી ચમકી ગઈ. એને તો બધાં ભૂખરી કહેતાં ‘તાં. સસલી તો કોઈ જ નહોતું કહેતું. ‘આ તું શું કરે છે, સસલી ?’ એને ફરીથી સવાલ સંભળાયો.

‘મારે તળાવમાં ડૂબી જવું છે. મને કોઈ નથી બોલાવતું. કોઈને હું જોઈતી નથી.’ ભૂખરી સસલી રડમસ અવાજે બોલી. ‘પણ એનું તારે શું ? કોણ છે તું ?’

‘હું આ તળાવની પરી છું. તારે આ તળાવમાં ડૂબી જવું છે ? શું કામ ?’ પેલો આકાર બોલ્યો.

‘તું પરી હોય કે ચરી. મારે શું ? મેં કહ્યું તો ખરું, મારે તળાવમાં ડૂબી જવું છે. મને કોઈ બોલાવતું નથી. કોઈ મારી સાથે રમતું નથી. કોઈ મને ફરવા - ચરવા દેતું નથી, એટલે.’

‘કેમ ?’ પરીએ પૂછ્યું. ‘તને કેમ કોઈ નથી બોલાવતું ?’

‘હું ભૂખરી છું ને ! બધાં સસલાં ધોળાં હોય. હું જ એક આવી છું, ભૂખરી, ગોબરી, નકામી.’ ભૂખરી બોલતાં બોલતાં રડી પડી.

એ સાંભળીને પરી હસી પડી. એના ખિલખિલાટ હસવાના અવાજથી ભૂખરી ચિડાઈ ગઈ. ‘તને હસવું આવે છે ? શરમ નથી આવતી, તે મારા દુઃખ પર હસે છે ? મારે તારી સાથે બોલવું જ નથી, બસ, ડૂબી જવું છે.’ ભૂખરીનો નિર્ણય અફર હતો.

‘કેમ ? બધાં તને ભૂખરી કહે છે, એટલે ને ? તને ઘાસ નથી ખાવા દેતા એટલે ને ? કોઈ તારી સાથે રમતું નથી એટલે ને ?’ પરીએ ભૂખરીને સવાલો પૂછ્યા.

‘હા. એટલે જ.’ ભૂખરી બોલી.

પરી બોલી, ‘કોઈ નથી રમતું એટલે બીજાં સસલાં નથી રમતાં તારી જોડે. કોઈ નથી બોલતું એટલે બીજાં સસલાં નથી બોલતાં, એમ જ ને ?’

‘હા.’ ભૂખરી બોલી.

‘એટલે તારે તળાવમાં ડૂબી જવું છે. ભલે ડૂબી જજે. પણ હું આ તળાવની પરી છું એટલે તારે મને મારા સવાલોના જવાબો આપવા પડે તો જ હું તને તળાવના પાણીમાં જવા દઈ.’ પરીએ વાત આગળ વધારી.

‘તું મને ક્યારની પૂછપૂછ કર્યા કરે છે. હજી શું પૂછવાનું છે ?’ ભૂખરી અકળાઈ ગઈ.

‘તું મને એ કહે કે તું કદી પતંગિયાં સાથે રમી છું ? તેં કદી કોયલ, બુલબુલ, બપૈયા (અનુસંધાન પાનાં ૨૬ પરે)